

A. Vedat ÇELGİN* – Mehmet KÜRKCÜ**

Termessos'ta Yeni Keşfedilen “Pan Temenosu”

Bithynia, Ionia, Lykia, Pamphylia ve Kommagene bölgelerine yönelik epigrafi araştırmaları, sıra dışı bulguları, nitelikli yayınları ve Anadolu Hellen-Latin epigrafiyasına yaptığı değerli katkılardan dolayı evrensel bilimin; kurduğu ve gelişmeleri için büyük çaba harcadığı akademik birimler, yetiştirdiği nitelikli akademisyenler ve toplumu aydınlatıcı yazılarından dolayı Türkiye'nin kendisine minnet duyduğu; daha yaşama geçirilmeyi bekleyen nice projeleri, hiç kuşku yok ki bizlere öğreteceği, öğütleyeceği, aşılacağı pek çok şey varken aramızdan zamansız ayrılan Sevgili Hocamız Prof. Dr. Sencer Şahin'in aziz anısına, derin saygı ve özlemle

Abstract: This paper deals with a cultic building recently discovered at a remote wooded place in the ancient city of Termessos (Solymos Lophos/Güllük Dağı). Aforementioned building is located 500 m south-southwest of the city centre as the crow flies, 30 m east of the southeast corner of a wide terrace in the southeast of E10 necropolis, and can be best described as a shed built of local limestone with an oblique plan. It is well-preserved except the north wall that was destroyed by looters. The four-line inscription on the bedrock inside the building below the west wall declares that the temenos was dedicated to Pan by a Hieron. Judging from the letter shapes, the inscription likely belongs to the Late Hellenistic period (1st century BC). Although most of the major gods and goddesses of the Greek pantheon have cults in Termessos, the cult of Pan, who is a god of mountains and woodlands, has not been documented thus far, and our inscription is a significant discovery in this respect. It is not clear, however, whether the term “*temenos*” refers to the sanctuary or exclusively to the stone shed. While the cult of Pan, a god of Arcadian origin, spread rather rapidly in whole Hellas throughout the 5th century BC, in Anatolia, where mountainous geography and economically important animal husbandry (i.e. shepherding) were prominent aspects like in Greece, the cult has been securely identified only in six sites: Corycian Cave in Kilikia, Ephesos, Pergamon, Knidos, Apollonia and Lydai. Thus, identification of a Pan cult with an inscription and a still standing building in Termessos offers a special case. The city, which yielded considerable information on diverse fields such as monumental urban planning in Perga-

* Prof. Dr. A. Vedat Çelgin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Eski Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Balabanağa Mahallesi, Ordu Caddesi, No: 196 Laleli-Fatih, TR – 34134 İstanbul (vedat.celgin@istanbul.edu.tr).

** Dr. phil. Mehmet Kürkcü, Université Paris-Sorbonne (Paris IV), Centre National de la Recherche Scientifique UMR, F – 8167 Paris (memo_ksd@yahoo.fr).

Yazarlar, Türkiye epigrafiyasının büyük ismi, seçkin bilim insanı Prof. Dr. Sencer Şahin'e bir Festschrift olarak sunulmak üzere planlanan fakat kendisinin vefatı nedeniyle ne yazık ki artık anısına ithaf edilen bu kitaba katılmaya davet ettikleri için ve eserin yayına hazırlanma sürecinde gösterdikleri özverili çabalardan dolayı, Sayın Prof. Dr. Mustafa Adak (Antalya), Sayın Yrd. Doç. Dr. Ebru Akdoğu Arca (Antalya), Sayın Yrd. Doç. Dr. Nuray Gökalp Özdiil (Antalya), Sayın Yrd. Doç. Dr. Burak Takmer (Antalya) ile Termessos Yüze Araştırmaları'nı üç kez doktora bursuyla destekleyen Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yönetim Kurulu'na ve Enstitü Müdürü Sayın Kayhan Dörtlük'e şükranlarını sunarlar. Ayrıca manüskriyi özenle gözden geçirerek bazı önemli önerilerde bulunan Sayın Prof. Dr. Elif Tül Tulunay (İstanbul) ile Sayın Yrd. Doç. Dr. Filiz Cluzeau'ya (İstanbul), engin literatür bilgisi ve yardımseverliğiyle her zamanki gibi çalışmalarını kolaylaştıran Sayın Ali Akkaya'ya (Alman Arkeoloji Enstitüsü, İstanbul), kültür yapısının çizimlerini yapan Arkeolog-Topoğraf Sayın Sabri Aydal'a ve arazi çalışmalarında yardımlarını gördükleri Termessos ören yeri bekçileri Sayın Bekir Buyruk ile Sayın Mustafa Akkaşoğlu'na da teşekkür borçludurlar.

mane style, grave typology, burial customs, agones, and Hellenisation and Romanisation, now stands out with its Pan sanctuary.

Keywords: Termessos; Pan; temenos; dedication; Hieron.

Yazının konusunu, Termessos (Güllük Dağı/Solymos Lophos) kentinin ücra bir köşesinde, ormanlık mevkide bulunan bir kült yapısı ve içindeki yazıtı oluşturmaktadır. Yapı, bu yazının yazarlarından Mehmet Kürkcü tarafından, kendisinin Paris-Sorbonne Üniversitesi'nde (Paris IV) hazırladığı "Çağlar Boyunca Termessos'un Kentsel Gelişimi ve Bu Bağlamda Su Sistemleri" konulu doktora tezi kapsamındaki yüzey araştırmalarının ilk yılı olan 2010 sezonu çalışmaları sırasında keşfedilmiş¹ ve yazıtından Tanrı Pan'a ait olduğu anlaşılmıştır. Amacımız, bu önemli kült yapısını yazıtıyla birlikte bilim dünyasının dikkatine sunmaktır.

Söz konusu kült yapısı, Solymos (Güllük) Dağı'nın sarp yamaçlarıyla çevrili ve kısmen yığma toprakla doldurulmuş düzlüğe karşılık gelen, kentin belli başlı yapılarının bulunduğu yerleşim alanının kuş uçuşu yak. 500 m. güney-güneybatısında; E10 Nekropolü'nün güneydoğu ucunda tek başına inşa edilmiş ve Lanckoroński ekibinin kent planında S6 koduyla işaretli olan mezar yapısının² 55 m. kadar kuzeydoğusunda; S5 kodlu mezar yapısının³ ise yaklaşık 60 m. güneydoğusunda yer almaktadır (bkz. Res. 1).⁴ Yaklaşık 25 m. batısında ve daha yukarı kotta, dikdörtgen planlı, fonksiyonu henüz belirlenmemiş bir yapı vardır (bkz. Res. 1). Yakın ve uzak çevresinde başka herhangi bir yapıya ya da önemli kalıntıya rastlanmamaktadır; sadece, yoğun maki formasyonu içinde, 1.00 m. (uz.) x 0.46 m. (gen.) x 0.33 m. (yük.) ölçülerinde, önyüzünde bir epigramın yer aldığı bir altlığa sahip, sandaletli bir insan ayağı (sağ ayak) biçiminde şekillendirilmiş kolossal bir adak objesi (*anathema*)⁵ bulunmaktadır. Kült yapısı, ortalarında söz konusu adak-ayağın durmakta olduğu, güney ve doğusu payandalarla destekli istinat duvarlarıyla sınırlandırılmış geniş bir terasın güneydoğu köşesinin yaklaşık 30 m. doğusundadır. Güllük Dağı'nın güney (Keldağ) yönünde, Karaman Çayı'nın kollarından Mecineboğazı Deresi'ne (Mecine Kanyonu'na) son derece sarp yarlar hâlinde inerek Keldağ'a birleşen uzantısını oluşturan ve bu şekilde Termessos yerleşim alanını da güneyden sınırlayıp antik kent için erişilmez bir doğal savunma görevi yapan Sepetli Sırtı'nın doğuya, gene Karaman Çayı'nın kollarından Kızılın Deresi Vadisi'ne doğru yalçın kayalıklar hâlinde inmeye henüz başlamadığı yamaçlarda konumlandırılmış olan kült yapısının çevresi çam ormanları ve makilerle kaplıdır (Res. 1–3).

Coğrafi mevkiini böylece tanımlamaya çalıştığımız yapının, sağlam durumdaki kuzeybatı (KB), güneybatı (GB) ve güneydoğu (GD) köşelerinde yapılan ölçümlere göre koordinatları aşağıdaki gibidir:

¹ Kürkcü 2011, 248; Kürkcü 2012, 214.

² Yazıtından (Lanckoroński et al. 1892, 217 no. 159; TAM 3.1 216) Aurelius Agathemeros ile karısı Aurelia Armata'ya ait olduğu anlaşılan ve Antikçağ'da ölüleri yüceltme amacına yönelik yüksek *podium*'lu mezar anıtları geleneğinin tipik örneklerinden birini oluşturan bu zarif ve görkemli anıt-mezar (*heroon*) ne yazık ki 1995 yılında feci bir şekilde tahrip edilmiştir. "Agathemeros Mezarı" diye tanınan söz konusu mezar anıtı için bkz. Lanckoroński et al. 1892, 71, 120 ve Lev. XXI.

³ Üzerindeki yazıttan (Lanckoroński et al. 1892, 217 no. 155; TAM 3.1 248) Tiberia Claudia Teimodora adında bir kadın tarafından, kendisi ve kocası Opis için yaptırıldığını öğrendiğimiz, sütunlu *aedicula* tipi bu anıtsal mezar yapısı için bkz. Lanckoroński et al. 1892, 108–112, Lev. XVIII, Res. 74–78.

⁴ İşin garip yanı, Polonya asıllı Kont K. Lanckoroński'nin (1848–1933) sponsorluğu ve G. Niemann ile E. Petersen'in bilimsel başkanlığındaki araştırma ekibinin, 1884–1885 yıllarında Termessos'ta yaptığı çalışmalar sırasında, Antikçağ'dan günümüze olduğu gibi kalan bu ilginç yapıyı fark ederek, F. Hausner tarafından meydana getirilen kent planında işaretlemesine karşın, içindeki, ana kayaya kazınmış yazıtını görememiş olmasıdır.

⁵ Yazıtından (Lanckoroński et al. 1892, 220 no. 179; TAM 3.1 33) Theopompos adında bir şahıs tarafından, kendisinin sağlığına kavuşması dolayısıyla Tanrı Hypsistos'a adandığını öğrendiğimiz bu adak-ayak için bkz. Lanckoroński et al. 1892, 77, Res. 28.

(KB) Y 541148.37, X 4094209.45, 1104. 69 m; (GB) Y 541145.72, X 4094199.56, 1103.96 m; (GD) Y 541148.37, X 4094199.56, 1103.81 m.

Tabanı kayalık ve kuzeyden güneye doğru hafifçe eğimli arazi üzerinde yükselen yapının duvarları çeşitli büyüklükteki amorf kireç taşlarından, belirli bir örgü tekniği göstermeksizin, kuru duvar tarzında örülmüş; batı duvarında ise kısmen ana kayalıktan yararlanılmıştır (Res. 4–9, 11–12). Çatıda kullanılan uzun monolit bloklar, taşları birbiri üzerinden hafifçe içe kaydırılmış olan doğu ve batı duvarlarının⁶ üstüne enlemesine yan yana sıralanarak yerleştirilmiş, böylece yapıya kendine özgü bir örtü sistemi oluşturulmuştur (Res. 10–12, 16). Yapı 10.80 m. (batı duvarı) x 10.90 m. (doğu duvarı) x 4.00 m. (güney duvarı) x 3.06 m. (kuzey duvarı) ölçülerinde, yamuk planlıdır (Res. 14). Her ikisi de doğu duvarında olmak üzere iki kapısı vardır (Res. 14–15). Güneydoğu köşesine 3.30 m. uzaklıktaki güney kapısının (Res. 5–6) genişliği 0.74 m., yüksekliği 1.45 m.dir. Kuzeydoğu köşesine 1.48 m. uzaklıkta yer alan kuzey kapısı ise 0.70 m. genişlik ve 1.10 m. yükseklikindedir. Her ikisi de aşağıdan yukarıya doğru daralan ve söveleri monolit bloklardan değil düzensiz taşların üst üste konulmasıyla meydana getirilmiş olan kapıların arasında, güneydoğu kapısına 2.08 m. uzaklıkta ve binanın tabanından 0.82 m. yükseklikte, 0.65 m. genişlik ile 0.72 m. yüksekliğe sahip küçük bir pencere yer almaktadır (Res. 5, 14–15). Bu pencerenin hemen güney yanında küçük bir pencere daha açılmış, ancak bu pencere (güney penceresi) sonradan – olasılıkla, ikinci bir pencerenin gereksizliği anlaşıldığından – örülerek iptal edilmiştir (Res. 5, 13). Güney ve batı duvarlarında ise herhangi bir kapı ya da pencere bulunmayan yapının kuzey kısa duvarı büyük ölçüde yıkılmış, sadece kuzeydoğu köşesine ilişkin küçük bir kısım kalmıştır (Res. 3–4, 9, 12, 15). Yapının güneybatı köşesinin üst kısmında da küçük bir tahribat vardır (Res. 7–8, 11). Gerek bu tahribatın, gerekse binanın içindeki kazılmış çukurların (Res. 12) antika kaçakçıları tarafından meydana getirildiğine kuşku yoktur.

Yapının iç kısmında dört satırlık bir yazıt *in situ* olarak yer almakta olup batı duvarının üzerinde yükseldiği ana kayalığın elverişli bir yerine kazınmıştır ve mekânın kuzeybatı köşesine 2.98 m. uzaklıktadır (Res. 17–19). Yazıt bina tabanından 1 m. kadar yükseklikte, yani göz hizasının hayli altında bulunduğu için ancak çömelerek okunabilmektedir. Kayalığın yazıtın sağ kenarına yakın bir yerinden büyükçe bir parça kopmuş ama, içinde define bulunduğunu düşünen antika kaçakçılarının marifeti (!) olduğu anlaşılan bu tahribat şans eseri belgeye zarar vermemiştir (Res. 17–18). Yazıtın altında ve sol kenarının alt tarafında görülen çizgi kalıntıları bu önemli belgenin basit bir çerçeve içine alınarak sınırlandırıldığı göstermektedir (Res. 18–19).

Yazıtın bulunduğu kaya kütesinin ölçüleri şu şekildedir: uzunluk: 1.90 m., genişlik: ölçülemiyor, yükseklik: 1.10 m. Yazıtın harf yükseklikleri: 0.017 m. – 0.027 m. Yazıtın transkripsiyonu ve Türkçe çevirisi aşağıdadır:

Ἱέρων . [ca. 2/3] ΕΟΥΣ
2 τοῦ Σελμαμοῦ
τῶι Πανί
4 τὸ τέμενος.

Selmamoas'ın torunu, -ēs oğlu Hierōn, Pan için (bu) temenos'u (adadı/vakfetti).

Yazıtımızda kesin bir tarihleme yapmaya yarayacak bir kriter (örneğin, *eponymos proboulos/arkhiproboulos* adı gibi tarih belirteci) bulunmamaktadır. Ancak, “Pan Temenosu”nu adayan Hierōn’un yanı sıra, babası ve büyükbabası Selmamoas da adlarının önünde Aurélius *gens* adını (*nomen gentile*) taşıdıklarından yazıt kesin olarak *Constitutio Antoniniana*’nın Termessos’ta yürürlüğe girdiği M.S. 212 yılının ortalarından önceye aittir. Öte yandan, harflerdeki *apices*, bacakları iki yana açık ve uzun *omega*

⁶ Her iki uzun duvarın iç kısımlarındaki eğim doğu duvarında daha hafiftir; batı duvarında ise çok daha belirgin olup duvar kabaca ortaları hizasında tavana doğru yaklaşık 140°’lik bir açı (dirsek) meydana getirmektedir; bkz. Res. 11–12, 16.

(birinci satırdaki Ἰέρων sözcüğü ile üçüncü satırdaki τῶι *articulus*'unda), sağ bacağı diğerine göre biraz daha kısa olan *pi* (Παῖ sözcüğünde) ve küçük *omikron* (ikinci satırdaki Σελμαμοου sözcüğü ile dördüncü satırdaki τό *articulus*'unda) gibi karakteristik harf biçimleri (Res. 18–19) Hellenistik Çağ'ı göstermektedir. Üçüncü satırda, τῶι *articulus*'undaki *iota adscriptum*'a her ne kadar Roma İmparatorluk Çağı yazıtlarında dahi rastlansa da, harf biçimleriyle birlikte değerlendirildiğinde, Hellenistik Çağ için bir kriter sayılabilir. Bütün bunlara dayanarak yazıtımızın büyük olasılıkla Geç Hellenistik Çağ'a (M.Ö. 1. yüzyıla) ait olduğunu düşünüyoruz.

Str. 1: Ἰέρων, -οç (m.) şahıs adı için bkz. Pape – Benseler 1884, 539. Bu isim Termessos'ta şimdiye değin sadece bir yazıtla belgelenmişti (İplikçioğlu 2004, 76 vd., str. 12; SEG 54 1380, str. 12; İplikçioğlu 2006, 6 no. 1, str. 12); Pan yazıtıyla ikinci kez belgelenmektedir.⁷ Birinci satırın orta kısmı, yani *patronymikon*'un (Hierōn'un baba adının) bulunduğu alan çatlaklardan sızan sularla erimiş durumda olup yazıtın sorunlu tek yeridir. Burada Hierōn sözcüğünün N'sünden sonra bir harfin izleri mevcuttur. Dikine bir çizgi (harfin sol bacağı) ile buna üstten birleşen yatay bir çizgi açıkça görülebilmektedir. Söz konusu harf bu formuyla doğal olarak Γ, E ve Π'yi çağrıştırmaktadır. Tam orta kısmında sağ üst köşeden sol alt köşeye doğru inen diyagonal bir çatlak bulunmakla birlikte, sol bacağın ortalarında E (*epsilon*)'a işaret edecek orta yatay çizgiye ilişkin bir iz kesinlikle mevcut değildir. Bu durumda, E elemekte, geriye Γ ve Π harfleri kalmaktadır. Değişik okuma yöntemleriyle yerinde ve çok dikkatlice incelendiğinde, ayrıca yazıtın estampaına farklı ışıklar altında bakıldığında, Π harfi ağır basmaktadır; sağ bacağının alt köşesinin dahi seçilebildiğini söylemek mümkündür. Buna göre, harf, güçlü bir olasılıkla Π olmalıdır. Π'den (?) sonra hiçbir harf izi kalmamış – alttaki (ikinci) satırın aynı yeri karşılayan harf sayısı da dikkate alındığında – iki veya en fazla üç harflik bir alanın ardından E, O, Y ve Σ harfleri okunabilmektedir. Bunlardan E, O ve Σ'da sorun yoktur; O ile Σ arasındaki harf kalıntısı da çok büyük bir olasılıkla Y'dur. Böylece tahrip olmuş alanda –εουç bitimli *genetivus* formunda bir erkek şahıs adının (*patronymikon*) yer aldığı hiçbir kuşku bulunmamaktadır. Termessos'ta bugüne değin *genetivus*'u -eous ile biten Agathoklēs, Alikrēs, Artemēs, Attēs, Dioklēs, Kotēs, Kottēs, Mandrobēs, Manēs, Meneklēs, Molēs, Oplēs, Periklēs, Proklēs, Tbēmēs gibi, Hellence ya da epikhorik erkek şahıs adları belgelenmiştir. *Patronymikon*'un Π harfiyle başladığını kabul ettiğimizde doğal olarak Περικλέουç veya Προκλέουç akla gelmektedir. Περικλῆç şahıs adının Termessos'ta yaygın bir isim olmasına karşılık, Προκλῆç şahıs adı şimdiye değin sadece bir yazıtla (TAM 3.1 872, 10) belgelenmiştir. Bu iki isme alternatif bir isim, Πιγρηç'tir (bu epikhorik şahıs adı için bkz. Zgusta 1964, 428§ 1255–6). Termessos'ta bugüne kadar belgelenmemiş olsa da özellikle komşu Lykia bölgesinde sıkça karşılaşılan bir erkek şahıs adı olan Pigrēs'in⁸ Lykia yazıtlarında gördüğümüz Πιγρευουç *genetivus* formunun,⁹ içerdiği ΙΠ harfleriyle yazıtımızdaki, Π (?) harfiyle ΕΟΥÇ harfleri arasında bulunan, tahrip olmuş 2/3 harflik alana Περικλέουç (5 harf) ve Προκλέουç'tan (4 harf) çok daha uygun düştüğü kanısındayız. Sonuç itibarıyla, Hierōn'un babasının adı büyük olasılıkla Pigrēs'tir; ikinci veya daha zayıf bir ihtimal olarak da Proklēs olabilir.

⁷ Hierōn adına Pisidia'dan bazı örnekler için bkz. AEM 8, 1884, 194 no. 5; Smith – Ramsay 1887, 239 no. 21, 240 no. 15 (b) = Sterrett 1888a, 95 no. 62, 96 no. 63; Smith – Ramsay 1887, 242 no. 23 = Sterrett 1888a, 102 ve 106 no. 72–75; Smith – Ramsay 1887, 237 no. 17 = Sterrett 1888a, 99 no. 68 = Ramsay 1895, 306 no. 105; Sterrett 1888b, 327 no. 456; SEG 19 776 = AS 9, 1959, 91 no. 41. Lykia'dan bazı örnekler için de bkz. SEG 17 729, SEG 27 942, SEG 28 1222, SEG 39 1413, SEG 44 1147, SEG 46 1704, SEG 46 1709, SEG 48 1576, SEG 50 1356, SEG 56 1699.

⁸ Bazı örnekler için bkz. TAM 2.1 231; TAM 2.3 835, 836, 858, 859, 867, 868, 876, 947 I.

⁹ Lykia bölgesinden, Πιγρευουç *genetivus*'lu bazı örnekler için bkz. TAM 2.2 451, 509, 688; TAM 2.3 834, 838 d, 864, 876, 905 VI G, 931; SEG 27 942, SEG 53 1651, 1698–1703; IARYkanda 2, 48, 194; Pisidia bölgesinden bir örnek için ayrıca bkz. SEG 19 790. Öte yandan, Pigrēs adının gene Lykia'da rastlanan Πιγρητοç *genetivus*'u için şu örnekler bkz. TAM 2.3 771, 835, 950; SEG 44 1150, 1158; SEG 54 1396; SEG 55 1469. Pigrēs'in bir de Karia bölgesinde belgelenen Πιγρευουç *genetivus*'u vardır ki buna bir örnek için de bkz. SEG 43 713.

Str. 2: Σελμαμοου. Σαλμαμοας şeklinde bir varyasyonu da olan (?) Σελμαμοας epikhorik erkek şahıs adının *genetivus*'udur. Ne var ki Σελμαμοας 1998 yılına kadar belgelenmemiş, buna karşılık Σαλμαμοας, ilk kez, 1897 yılında Sidon (Sayda)'da ele geçen ve 1901 Mayıs'ında Müze-i Humayun'a (İstanbul Arkeoloji Müzeleri) giren, Geç Hellenistik Çağ'a ilişkin bir yazıt sayesinde bilim dünyasının gündemine gelmiştir. Pisidia kentlerinden Adada (Sütçüler) kökenli, Sidon'da ölmüş bir ücretli askerin boyalı bir stel üzerindeki iki satırlık mezar yazıtı (*epitaphion*) olan söz konusu belgenin birinci satırındaki şahıs isminin ve *ethnikon*'un restitüsyonu P. Perdrizet ve G. Mendel tarafından, [Σ]αλμαμόδ[ης Ἀ]δαδέ[ους] (Perdrizet 1904, 236 vd. no. 2 [non vidimus]; Mendel 1912, 266 no. 105); A. H. Sayce tarafından, Σ(?)αλμαμό[ας Ἀ]δαδέ[υς] (Sayce 1914, 197 no. 2); L. Robert tarafından, Σάλμα Μολ[- - Ἀ]δαδε[ῦ] (Robert 1935, 430; Robert 1962, 414 n. 1; Robert 1963, 92 vd.); J. Sundwall tarafından ise, [Σ]αλμαμο[λης] (Sundwall 1950, 39) olarak yapılmıştı. L. Zgusta da Robert'i referans göstererek Σαλμαμοας şahıs adını kaydetmekle birlikte, adın gerçek anlamda varlığının bugüne kadar kesinlik kazanmadığını belirtmekteydi (Zgusta 1964, 451§ 1360–1 ve n. 15). N. Çevik'in 1997–1998 yıllarında Trebenna (Çağlarca) antik kentinin Güney Nekropolü ile Kuzey Nekropolü arasındaki dere yatağında keşfettiği ve B. İplikçioğlu ile birlikte yayımladıkları bir mezar yazıtı soruna son noktayı koymuştur. Çevik'in Trebenna'ya özgü olduğunu belirttiği çan biçimli bir ostotek kapağı üzerine kazınmış beş satırlık yazıt (Çevik – İplikçioğlu 2003, 153 no. 1; SEG 53 1715), ostoteğin Selmamoas'ın torunu, Osaeis oğlu Trokondas tarafından, kendisi ve kısaca "Meis" diye de anılan karısı Artemeis için yaptırıldığını belgelemek; böylece Selmamoas ismi, Sidon yazıtında geçen adın Sayce'in düşündüğü gibi "Salmamoas" olması gerektiğini göstermektedir. Nitekim, Trebenna yazıtının epigrafik değerlendirmesini ve *editio princeps*'ini yapan İplikçioğlu, Σαλμαμοας'ın Σελμαμοας adının bir varyasyonu olduğunu ileri sürüyor (Çevik – İplikçioğlu 2003, 154). Trebenna yazıtı, Σελμαμοας isminin hiçbir kuşkuyla yer vermeyecek şekilde belgelenmesini sağlayarak, bugüne değin kesin bir biçimde kanıtlanamamış olan bu epikhorik erkek şahıs adının varlığına kesinlik kazandırmıştır. Pan yazıtı Σελμαμοας adının Termessos'ta ilk defa belgelenmesine vesile olduğu gibi, bu isim için Trebenna yazıtından sonra ikinci belgeyi oluşturmakta ve dolayısıyla Sayce'in Σαλμαμοας restitüsyonu da bu suretle bir kez daha doğrulanmaktadır. Yazıtımız büyük olasılıkla Geç Hellenistik Çağ'a ait olduğundan, Selmamoas'ın ailesi de Termessos'un en eski ailelerinden biri olmalıdır. Şimdilik, söz konusu aile hakkında elimizde başka veri olmadığından kentteki diğer ailelerle akrabalık ilişkisini saptama olanağından yoksunuz. İleride konuya ışık tutacak yeni belgelerin ele geçmesi hâlinde belki Selmamoas Ailesi'nin, R. Heberdey tarafından Termessos aileleri için oluşturulan soyağaçlarındaki (*stemma gentium*)¹⁰ yeri ve diğer ailelerle bağları saptanabilecektir.

Str. 3–4: τῶι Πανί τὸ τέμενος ibaresi Pan'ın kentte bir *temenos*'unun bulunduğunu, dolayısıyla tapınım gören bir tanrı olduğunu açık bir biçimde gösteriyor. Anadolu'nun antik kentleri arasında Termessos'un dinsel inanç çeşitliliği ve kült zenginliği açısından ayrı bir yeri vardır. Kentin yazıtları ve sikkeleri, yerli, Doğu, Hellen ve Roma kökenli olmak üzere pek çok tanrının adını belgelemektedir. Adları yazıtlar ve sikkeler yoluyla belgelenen tanrı ve tanrıçalardan,¹¹ tapınak, rahip/rahibe, şenlik, mezar cezası ölçütlerine göre, Akhilleus, Aphrodite, Apollon, Ares, Artemis, Asklepios ve Hygieia, Demeter, Dikeosyne, Dione, Dionysos, Dioskoroï, Eleuthera, Ge Karpophoros, Helios, Herakles, Hermes, Kouretes, Leto, Meter Theon, Mousai, Nymphai, Poseidon, Sarapis, Solymos, Theoi Dikaioi, Tykhe ve Zeus'un (ayrıca Baştanrı Zeus Solymeus ve Zeus Eleutherios'un) kentte kültlerinin varlığı saptanmış; bunlardan şimdiye değin sadece Artemis'e ait tapınaklar kesin olarak lokalize edilebilmiş, Theoi Dikaioi'un açıklıya tapınağının da yeri yazıtı sayesinde emin bir şekilde belirlenebilmiştir.¹² Termessos'ta

¹⁰ Bu soyağaçları için bkz. Heberdey 1929, 58–127; TAM 3.1 296–311.

¹¹ Bugüne değin saptanan Termessos tanrı ve tanrıçalarının tam listesi için bkz. Heberdey 1934, 754–759.

¹² Termessos kent alanında şimdiye kadar mimari olarak yedi tapınak kalıntısı saptanmıştır. Lanckoroński ekibinin (E. Petersen) N koduyla işaretlediği bu tapınaklardan (bkz. Res. 1) N4 (kent merkezinde, tapınaklar alanında) ve N7'nin (kent surları dışında, bugünkü otoparkın bulunduğu düzlük ile çevresini kapsayan yerleşim alanında) Baştanrı Zeus Solymeus'un ardından ikinci derecede önemli tanrı konumundaki Artemis'e ait olduğu yazıtlar yardımıyla kesin

Hellen *pantheon*'unun belli başlı tanrı ve tanrıçalarından önemli bir kısmının kült sahibi olmasına karşılık, dağlık ve ormanlık yerlerin tanrısı niteliğindeki Pan'ın kültü bugüne kadar belgelenmediği gibi, adı dahi yazıtlarda saptanmamıştı, hatta kent sikkeleri üzerinde betimleri bile yer almamaktaydı. Yazıtımız Termessos'ta Tanrı Pan için ilk belgeyi oluşturmasının ötesinde, bir *temenos*'unun bulunduğu kesin olarak göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Pan'ın kökeni (doğum yeri) Hellas'ın Peloponnesos'taki dağlık bölgesi Arkadia'dır.¹³ Pan burada ormanların, çayırın, koyakların, hayvan sürülerinin ve çobanların tanrısıdır. Özellikle keçi çobanlarının koruyucu tanrısı olarak saygı görür. Arkadia'nın bu kaba mizaçlı kır tanrısı mağaraları, inleri (σπήλαιον, ἄντρον) mesken tutar; pınarların (πηγή) çevresinde, sık ormanlarda (özellikle meşe ormanları [δρῦς]), çalılık ve fundalıklarda, dağların (ὄρος), sırt ve tepelerin (λόφος) heybetli doruklarında, dağ koruluklarında (ὄλλος), yalçın kayalıklarda, uçurumların kenarlarında, vadilerde dolaşır; avlanarak veya Nympe'lerin danslarını yöneterek oyalanır.¹⁴ Teriomorf-antropomorf karışık karakterli bir doğa tanrısı olan Pan¹⁵ çeşitli özelliklere sahiptir.¹⁶ Dionysos, Aphrodite, Hermes, Apollon'un yanı sıra Silvanus, Priapos ve Nympe'ler gibi küçük doğa tanrılarıyla birlikte görünür.¹⁷ Bu tanrılar arasında Nympe'ler Pan ile ilişkileri açısından diğerlerine göre farklı bir konumdadır. Yeni Komedy'nin önde gelen yazarı Me-

bir şekilde belirlenmiş; diğer beş tapınağın ise –bunlarla ilgili bazı görüşler ortaya atılmakla birlikte– hangi tanrı ya da tanrıçalara ait oldukları henüz kesin olarak anlaşılamamıştır. Kentte ayrıca, Theoi Dikaioi Açık hava Tapınağı gibi, mimarisiz veya basit ahşap mimariye sahip pek çok açık hava tapınak/kutsal alanının var olduğu söylenebilir.

¹³ Pausanias'tan (8.26.2) öğrendiğimize göre, Pan Arkadia'nın yerli (*epikhorios*) tanrısıdır ve gene Pausanias'ın (8.31.3) bir yazıttan (*epigramma*) naklettiğine göre –Megalopolis'teki– ilk tanrılar arasında yer almaktadır. Pindaros'un da onu "Arkadia'nın hükümdarı" diye nitelendirdiğini görüyoruz (Jost 2010, 264). L. Farnell'a göre, Pan tapınımlı sadece Arkadia'da ulusal bir önem kazanmış ve bu tanrı büyük tanrılar düzeyine erişmiştir (Farnell 1977, 432). Ph. Borgeaud'ya göre ise, Pan Arkadia'da herhangi bir yerden daha çok dağların efendisidir (Borgeaud 1988, 62). M. Jost'a göre de, Pan Arkadia'nın her tarafında hâzır ve nâzırdı; Olympos'ta yaşamak yerine çobanların ve sürülerin sıkça bulunduğu yerlerde gezer, onlarla beraber hareket ederdi. Pan'ın Arkadia'daki kült yerlerinin tanrının gezici karakterini yansıtabilecek şekilde ekseriya dağınık olduğuna dikkati çeken Jost, kentsel ve kırsal kesimdeki sınırlı ve mütevazı kutsal alanlarına ek olarak tüm dağların onun için kutsal sayıldığını vurgulamaktadır (Jost 2010, 265). Gerçekten de Arkadia'nın Lampeia, Lykaion, Mainalos/Mainalon, Nomia gibi heybetli ve ünlü dağlarında Pan'ın kutsal alanları bulunurdu. Jost'a göre, Pan Arkadia'da yalnızca kırsal (pastoral) yaşamın bir simgesi değil, aynı zamanda Arkadia Birliği'nin de koruyucu tanrısı ve sikke betimlerinin gösterdiği gibi, M.Ö. 4. yüzyılda, Birliğin doğuşu sırasında Zeus Lykaios'un yanında ulusal birliğin sembolüydü; hatta Arkadia'nın en yüce tanrısı sayılırdı (Jost 2010, 264 vd., 278).

¹⁴ Herbig 1949, 41; Schmitz 2007b, 106.

¹⁵ Pan ile ilgili genel bilgi, adının etimolojisi, soyu, *mythos*'u, yüzyıllara göre antik edebiyatta Pan için bkz. Roscher 1897–1909, 1379–1380, 1404–1406; Brommer 1956, 951–987, 1007; Sichtermann 1963, 920–922; Farnell 1977, 431–434; Pötscher 1979, 444–447; Holzhausen 2000, 221–223; Schmitz 2007b, 106–107; Robert 2008, 539.

¹⁶ Pan'ın tanrısal özellikleri hakkında bilgi için bkz. Roscher 1897–1909, 1382–1406; Herbig 1949, 63–69; Brommer 1956, 1005–1007. Tanrının *epitheton*'ları Hellas'ta nadir olup belli başlıları şunlardır: Κυλλήνιος (Roscher 1897–1909, 1355; Boyana 2005, 168); Ἄκτιος, Λυκαῖος, Μαινάλιος, Τεγεατικός (Herbig 1949, 41, 44); Λυτήριος, Νόμιος, Σινόεις, Σκολείτας (Brommer 1956, 993; Nilsson 1986, 18); Προκαθηγετής (Farnell 1997, 433 ve 465 n. 156; Jost 2010, 265); Ἄγραυλος, Φιλάγραυλος (Borgeaud 1988, 215 n. 175); Σκοπιήτης (Jost 2010, 265); Νυφαγέτιος (SEG 17 82); Τελετάρχης (SEG 55 634, SEG 57 559); Ὑλοσκόπος/Ὑλοσκόπος (Anth. Pal. 6. 107; Inscr.Cret. I. XVI 7). Doğu Çölü'nde (Mısır) ise, Pan'ın kıraç yörelerle ve çöl yolculuklarıyla ilgisi bağlamında, buraya ait bir özellik olarak, grafitilerde şu *epitheton*'larına rastlanmaktadır: başta Εὔδοδος olmak üzere, Εὔαγρος, Ὀρεοβάτης, Συστρατομένης, Σωτήρ, Χρυσοδότης (Adams 2007, 216 vd. = SEG 57 1957). Bunların yanı sıra, Ἐπήκοος ve Εὐχάριστος (SEG 56 1961); Filistin'de de Νεικηφόρος *epitheton*'u belgelenmiştir (SEG 54 1670). Anadolu'daki *epitheton*'larına aşağıda ayrıca değinilecektir. Tanrıya verilen diğer bazı sıfatlar ve yapılan nitelendirmeler için bkz. Boyana 2005, 168, 169, 184.

¹⁷ Sichtermann 1963, 921. Pan'ın diğer tanrılarla birlikteliği (ilişkileri) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Wernicke 1897–1909, 1439–1467; Brommer 1956, 1000–1004; Larson 2007, 99–154. Romalılar tanrıları Faunus Lupercus'u Arkadia'daki Lykaion Dağı'nın tanrısı Pan Lykaios ile özdeşleştirmişler ve Lykaion'daki Pan kültüründen Lupercalia (= Λύκαια) Şenliği'ni türetmişlerdir (Roscher 1897–1909, 1350; Holzhausen 2000, 221 vd.). L. Schmitz'e göre ise, Romalılar Pan'ı kendi tanrıları Inuus ile bazen de Faunus ile bir tutmuşlardır (Schmitz 2007b, 107).

nandros'un (M.Ö. 342–293/292) *Dyskolos* adlı eserinin¹⁸ *prologos*'unda (36–37) Pan, sık sık mağaralarda birlikte tapınım gördüğü Nymphe'lerle yoldaşlığını bizzat dile getirmektedir.¹⁹ Çeşitli atribüleri, kutsal hayvan ve nesnelere vardır.²⁰ Heykel, kabartma gibi plastik sanatlarda, vazo resimlerinde sıkça rastlanan tanrılardan biridir, ayrıca sikkeler üzerindeki betimleri oldukça yaygındır.²¹

Yukarıdaki tanıma göre Pan'ın en çok sevdiği yaşam alanları, doğanın el değmemiş, ıssız, yabanıl köşeleridir. Bu durum göz önünde tutulursa, yerleşim alanının dışında, oldukça uzak bir mesafede yer alan, yakınlarında sadece E10 Nekropolü'nün güneydoğu ucundaki son mezarların bulunduğu, çevresi çam ormanlarıyla kaplı, kayalıklara egemen arazi bir Pan kutsal alanı için son derece elverişli, ideal koşullar sunmaktaydı. Zaten Solymos (Güllük) Dağı'nın kendisine sağladığı eşsiz topoğrafya ile hemen her köşesi Pan gibi, doğanın yabanıl güçlerini simgeleyen bir tanrı için uygunluk gösteren Termessos'un Pan kültürüne ev sahipliği yapmamış olması çok şaşırtıcı olurdu. Peki, yazıtımızdaki Hierōn adlı şahıs tarafından Pan'a adandığı belirtilen τέμενος sözcüğüyle acaba ne kastedilmektedir? Pan hakkında bir monografi kaleme alan R. Herbig, yazıtlarda bu tanrıyla ilgili olarak geçen ιερόν ("Heiligtum"=kutsal yer, tapınak), τέμενος ("geheiligter Bezirk" = kutsanmış / kutsallaştırılmış alan, mıntıka, bölge), ἄδυτον ("heiliger Ort" = kutsal yer) ve daha yalın Πανείον ("Panstätte" = Panyeri, Panmahalli) gibi cinssiz isimlerin şekil ve donanım açısından hiçbir şey ifade etmediğini belirtmektedir. Sunak (βωμός), içinde sunak olan yapı (οἶκημα), stoa (στοά), büyük salon/revak ve bir kere geçen tapınak (ναός) sözcüklerinin ise tesisin niteliğini (karakterini) daha açık bir biçimde anlattığını vurgulayan Herbig'e göre, ναός (tapınak) hiç kuşkusuz ender bir istisnayı; ayrıca burada taştan, büyük, anıtsal bir tapınak yapısından çok, kırsal nitelikte, küçük, ahşap bir tapınak söz konusu olabilirdi.²² Öte yandan, *Anthologia Palatina*'da (6.253) Pan'ın καλιή'sinden söz edilmektedir. M.Ö. 3. yüzyıl epik ozanı Rhodos'lu Apollonios'ta (1.170) ve ayrıca Mytilene'de ele geçen bir yazıtta (IG 12 [2].484.15) da karşımıza çıkan καλιή²³ her üç kaynaktan da "bir tanrının betimini içeren, ahşaptan yapılmış küçük bir kutsal yer veya mağaracık" anlamında kullanılmıştır.²⁴ Gene Pan ile ilgili olarak, Hellenistik Çağ ozanı Kyrene'li Kallimakhos'un (M.Ö. 4–3. yüzyıl) Artemis *hymnos*'unda (87) αὐλῆς; Romalı Sofist Claudius Aelianus'un (M.S. 165/170–230/235) *De Natura Animalium*'unda (11.6) αὐλή sözcükleriyle karşılaşıyoruz. Hellas'taki Pan kültü hakkında bir monografi yayımlayan Ph. Borgeaud Pan'ın bir mağarada yaşamadığını, onun

¹⁸ Türkçeye C. Şentuna tarafından "Huysuz Adam" olarak çevrilmiştir (Ankara 2001).

¹⁹ Burkert 1998, 259; Lupu 2005, 173; Larson 2007, 151.

²⁰ Bunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Wernicke 1897–1909, 1475–1481; Brommer 1956, 1004–1005; Boardman 1997, 940–941.

²¹ W. Burkert'e göre, Keçi Tanrı Pan *polis* kültürü ile insanlığın kendi sınırında bulunur; keçi ayakları, geniş keçi boynuzlarıyla ve sık sık da itifallik olarak betimlenir (Burkert 1998, 172). Pan'ın ikonografik özellikleri ve betimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Wernicke 1897–1909, 1406–1439, 1467–1471, 1472–1474; Herbig 1949, 50–62; Brommer 1956, 953–954, 956–968, 970–992; Boardman 1997, 923–941; Hübinger 1992, 189–212. Pan'ın Antikçağ'dan modern çağa yazın ve güzel sanatlar (resim ve plastik) alanlarında resepsiyonu (alımlanışı) konusunda bilgi için ayrıca bkz. Robert 2008, 539–544.

²² Herbig 1949, 41.

²³ İon lehçesindeki bu sözcüğün Attika lehçesindeki karşılığı καλιά olup "ahşap konut, kulübe, baraka; ambar, samanlık, ahır; kuş yuvası; yaban hayvanı ini/yatağı; bir tanrının betimini içeren, ahşaptan küçük bir şapel veya niş (küçük bir kutsal yer ya da mağaracık)" gibi anlamları vardır (Bailly 1950, 1008, s.v. καλιά; LSJ, 867, s.v. καλιά; Passow 1993, I/2 1560, s.v. καλιά).

²⁴ K. Tuchelt'e göre, Nymphe mağaraları dışında kalan kabartmalar Keçi Tanrı'nın kült yerlerinin bir tasvirini sunarlar; bunlar, ağaç altında bir yer veya sazdan bir kulübe yahut bir mağaradır (Tuchelt 1970, 231). Ph. Borgeaud'ya göre ise, Pan'ın sık sık çevresi keçileriyle sarılmış durumda mağarasının içinde görüldüğü adak kabartmaları ikonografisi tanrının Atina'daki ağılını bir mağara olarak düşündürmektedir (Borgeaud 1988, 62 n. 175). Pan'ın kırsal nitelikteki kutsal alanlarının betimlerine ilişkin örnekler için ayrıca bkz. Wernicke 1897–1909, 1462.

yaşam yerlerini bu üç sözcüğün ifade ettiğini belirtmektedir.²⁵ Bunların tanrıyla ilgisinin çobanlığından dolayı olduğunu vurgulayan Borgeaud'ya göre, *kaliē*, sürüyü yabanıl hayvanlara karşı koruyan ağılın (*aulis*) yanında, çobanın barınması için ağaç dallarından yapılmış bir kulübe/baraka anlamına gelir; *aulē* ise ağıl için kullanılan diğer bir sözcüktür.²⁶ Aelianus'un ilgili pasajından öğrendiğimize göre, Pan'ın Arkadia'daki Lykaion Dağı'nda bulunan *aulē*'si bu tanrı için kutsal olup hiçbir kurt onun içine girmeye cüret edemezdi; keçiler ve koyunlar gibi, bir yaban hayvanı tarafından kovalanan herhangi bir hayvan bu kutsal alana sığınabilirdi.²⁷

Antik kaynakların verdiği bu bilgileri ve tanımları dikkate aldığımızda akla ilk gelen olasılık, yazıtımızdaki *τέμενος* sözcüğünün genel (yaygın) dinsel anlamına²⁸ uygun olarak, Pan kültü (tapınımı) için ayrılmış, içinde kültle ilgili bir yapı olduğunda kuşku bulunmayan taş binanın da yer aldığı "kutsal alan" (bölge) anlamında kullanılmasıdır. Ancak, yazıtımızın bir sunak (*bōmos*) veya sınır (*horos*) taşı üzerine değil de yapının içindeki doğal kayalıkta, yani *in situ* konumda yer alması ikinci bir olasılık olarak, "temenos" sözcüğüyle münhasıran söz konusu yapının kastedilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Kendine özgü planı ve mimarisiyle tüm Akdeniz havzasında benzersiz (ünik) olan, fonksiyonu belirsiz bu esrarengiz yapı acaba *Anthologia Palatina*'nın, Rhodos'lu Apollonios'un ve Mytilene yazıtının sözünü ettiği gibi, Pan'ın kült heykelini (*ἄγαλμα*) içeren, dolayısıyla tanrının da yaşam mekânı olduğuna inanılan bir kulübe, küçük bir kutsal yer, bir tapınakçık mıydı? Bu durumda *τέμενος* sözcüğünün *καλή*, hatta belki *ἱερόν* ve *ναός* sözcükleriyle eş anlamda kullanımı söz konusu olacak ve böylece yazıtımız da bu hususta ilk belgeyi oluşturacaktır. Herbig'in de vurguladığı gibi *τέμενος*, *καλή*, *ἱερόν* ve *ναός* sözcüklerinin neyi ifade ettiği açık değildir. Diğer bir deyişle, aralarında ne gibi bir fark/farklar olduğu belirsizdir. Yapımız her ne kadar normal bir tapınak planına ve mimarisine kesinlikle benzemiyorsa da, bir Pan tapınağının mimari özellikleri (planı, üstyapısı, donanımı vs.) hakkında net bir fikrimiz olmadığından²⁹ yazıtımızdaki *τέμενος* sözcüğüyle "tapınakçık" anlamında bu yapının kastedilmiş olması pekâlâ mümkündür.³⁰ Yakın çevresinde tapınak planlı bir yapının veya sunak gibi bir kalıntının, hatta tapınma yeri olarak bir mağara yahut mağaracığın bulunmaması da acaba söz konusu taş kulübenin (barakanın) bir kutsal yer (tapınakçık?) olduğuna dair bir işaret olabilir mi? Yalnız, antik kaynaklarda *καλή*'nin dallardan yapılmış, derme çatma bir kulübe (baraka) olduğu ifade edilmektedir. Aslına bakılırsa, yapımız da Termessos'taki diğer yapıların mimari kalitesiyle kıyaslanamayacak kadar düşük kalitede ve özensiz olarak inşa edilmiştir. Hele hele – büyük olasılıkla – ait olduğu Geç Hellenistik Çağ'ın genel görkemli mimarisi (duvar işçiliği vs.) ile hiçbir şekilde bağdaşmamaktadır. Kulübe veya baraka niteliğindeki yapımız bu özelliğiyle antik kaynaklarda verilen *kaliē* tanımına uymaktadır, tek farkı onların ağaç dalları vs. kullanılarak yapılmış ahşap yapılar olmasına karşılık, tamamen taş mimari olmasıdır. Termessos yapısı bu bakımdan yöresellikle açıklanabilecek bir istisna olabilir. Öte yandan, Termessos'taki yapı da dâhil Pan kültü yapılarının genelde derme çatma niteliği, belirli bir

²⁵ Borgeaud 1988, 62. J. Larson'a göre ise, Pan'ın diğer tanrılar gibi tapınaklara ve kutsal alanlara sahip olduğu Arkadia'daki uygulamanın aksine, Hellen dünyasının geri kalan kısmında mağara, yabanıl yerlerin bu tanrısının asıl ikamet yeri olarak düşünülür (Larson 2007, 151; krş. Brommer 1956, 993).

²⁶ Borgeaud'ya göre, Pan aracılığıyla, çobanlara ilişkin işlevin (koruma ve çoğaltma) insan çobanın dünyasının ötesine nasıl taşıdığını ve yayıldığını görüyoruz. Gene Borgeaud'ya göre, Pan, yabanıl yaratıklar arasında bile olağanüstü çobandı (Borgeaud 1988, 62).

²⁷ Borgeaud 1988, 62.

²⁸ "Temenos" sözcüğünün anlamları için bkz. Latte 1934, 435–437, s.v. Temenos (1); Bailly 1950, 1913 vd., s.v. *τέμενος*; LSJ, 1774, s.v. *τέμενος*; Malkin 1987, 140; Passow 1993, II/2 1859, s.v. *τέμενος*; Zimmermann 2002, 105 vd., s.v. Temenos.

²⁹ F. Brommer'e göre, Pan'ın hiçbir mükemmel tapınağı olmadığı gibi, bu kutsal alanlardaki buluntulara dayanan hiçbir ikna edici kanıt da yoktur (Brommer 1956, 993).

³⁰ Zaten "temenos" sözcüğünün özel anlamı "tapınakçık/şapel" dir; bkz. Bailly 1950, 1914, s.v. *τέμενος*; LSJ, 1774, s.v. *τέμενος*; Passow 1993, II/2 1859, s.v. *τέμενος*.

mimari özellik göstermemesi, tanrının bir doğa tanrısı olması ve kültürünün kentsel bir kült olmaktan çok kırsal bir kült olmasıyla açıklanabilir. Pan gibi, kutsal yerleri, tapınım alanları Nymphe'lerle birlikte kutsandığı mağaralar³¹ olan bir dağ tanrısı için bu normal karşılanmalıdır. Eğer söz konusu yapı bir kutsal yer, bir tapınaklık değil idiyse, kült personelinin, örneğin rahiplerin barınma veya kült eşyalarını koruma amacıyla kullandıkları bir ambar (depo) olmalıydı. Bu durumda, şimdilik hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığımız ritüeller vs. gibi kültüsel uygulamaların ya *temenos* (kutsal alan) içinde yer alan fakat günümüze ulaşmamış ahşap bir tapınakçıkta ya da taş yapının çok yakınlarında, gene kutsal alanın sınırları içindeki yalçın kayalıklarda bulunan, Theoi Dikaioi Açık hava Tapınağı gibi bir kaya (açık hava) tapınağında gerçekleştirildiği düşünülebilir.

Sonuç olarak, yazıtta geçen “temenos” sözcüğüyle neyin anlatılmaya çalışıldığı, keza taş kulübenin fonksiyonunun ne olduğu meselesi ancak ileride yapılacak daha geniş kapsamlı yüzey araştırmaları ve yapı ile çevresini hedef alacak arkeolojik kazılar sonucunda aydınlığa kavuşabilecektir. Bugün için kesin olarak sadece şunu söyleyebiliriz ki henüz adlarını bilmediğimiz Pan rahipleri bu, gözlerden ırak, yabanıl doğanın bağrındaki *temenos*'ta her türlü insan faaliyetinin olumsuz etkilerinden bağımsız, herhangi bir şekilde rahatsız edilmeksizin, sessizlik içinde özgürce ibadet ediyorlardı.

Farnell'a göre Pan tapınımı orgiastikti ve bundan dolayı da özellikle kadınlar için çekiciydi.³² Arkadia dağlarının ve kırlarının bu ele avuca sığmaz çoban tanrısının kültü M.Ö. 490'dan itibaren, ana vatani Arkadia'dan³³ Attika ve Atina'ya,³⁴ bu kent üzerinden de Boiotia, Delphoi ile Hellen dünyasının çeşitli yerlerine yayılmıştır.³⁵ Pan kültürünün yayılım alanlarına ilişkin birincil kaynaklarımız, başta gezi yazarı (*periēgētēs*) Pausanias (verimlilik çağı M.S. yak. 150) olmak üzere antik yazarlar ve yazıtlardır. Yazıtlar içinde de Pan için yapılan adaklar çoğunluğu oluşturmaktadır. Fakat Pan kültleri hakkında bilgi veren modern literatürde, örneğin bu konuda en başta sayılması gereken Roscher ve Brommer gibi çok önemli kaynaklarda, çeşitli antik kentlerin sikkeleri üzerinde yer alan Pan betimleri, keza tanrının vazolar üzerindeki tasvirleri, heykeltraşlık eserleri (her çeşit heykel, kabartma) gibi arkeolojik objelerin Pan

³¹ Anakara Hellası'ndaki, Nymphe'ler ve Pan için kutsal, dolayısıyla ortak birer kült yeri olan bazı önemli mağaralar (*spelaiā*) için bkz. Sinn 2005, 75–78, s.v. spelaion; Ustinova 2009, 55–68, 72, 121, 153.

³² Farnell 1977, 433.

³³ Byzantion'lu Stephanos'a (s.v. Arkadia) göre, “Pania” (Pan ülkesi) Arkadia'nın diğer adıydı (krş. Jost 2010, 266). Ph. Borgeaud da Hesykhios'a dayanarak Arkadia'nın “Pan'ın ülkesi” (*Pania*) diye nitelendirildiğini belirtmektedir (Borgeaud 1988, 47 ve n. 1). Oysa Hesykhios'ta (s.v. Πανία) Πανία sözcüğünün karşılığı Πελοπόν(ν)ησος'tur.

³⁴ Herodotos'un bir pasajında (6.105) anlattıklarından anlaşıldığına göre, Atinalılar Pers'lerle yaptıkları Marathon Savaşı'na (M.Ö. 490) kadar Pan kültürüyle tanışmamışlardı. Marathon Savaşı'nda Pan'ın düşman askerleri arasında panik yaratarak kendilerine yardım ettiğine ve parlak zaferi bu sayede kazandıklarına inandıklarından (Hübinger 1992, 189 vd.) savaştan sonra bu tanrı için Akropolis'in kuzeybatı eteklerinde bir mağara tapınağı meydana getirmişlerdi. Gene aynı pasajdan, Atinalıların o tarihlerden beri Pan'ı hoşnut etmek için kurbanlar kesip, meşale koşusu (λαμπαδρομία) yarışmaları düzenlediklerini öğreniyoruz (krş. Larson 2007, 151). E. Lupu'nun belirttiğine göre, Pan kültü Attika'da arkeolojik açıdan genellikle Herodotos'un Pan'ın Marathon Savaşı için bölgeye gelişine dair anlatımına uygun olarak, M.Ö. 5. yüzyılın başları civarından belgelenmekte ve Atina yakınlarında bulunan Marathon Mağarası'ndaki Pan ve Nymphe'ler kültü bu tarihler çevresinde başlamış görünmektedir (Lupu 2005, 173). Meşale koşusu (λαμπαδρομία) yarışmalarının ateşle bağlantılı olan Hephaistos'un kültü için çok anlamlı olduğunu vurgulayan E. Simon da, Pers Savaşları'ndan sonra bu yarışmaların Marathon'da Atinalılara yardım eden Pan için kurulduğuna dikkat çekiyor (Simon 1983, 53). Mısır kökenli Isis gibi bazı ithal kültürlerin, tapınanlarını (inanlılarını) kentin yurttaş olmayan kesiminden çekmek suretiyle özel düzenlenmiş olarak kalmalarına karşılık diğerlerinin devlet kültü içine dâhil edildiğini M.Ö. erken 5. yüzyılda Pan olayını örnek göstererek vurgulayan S. Deacy'ye göre ise Pan, her ne kadar daha doğal (normal) olarak yabanıl yerlerle kentsel kültürden daha fazla bütünleşmiş olsa da Marathon Savaşı'ndan önce koşucu Pheidippides'e görünmesinin ardından Atina Akropolisi'nin altında bir kutsal alan ile finansmanı devlet tarafından karşılanan bir şenliğin sahibi olmuştur (Deacy 2010, 222). Pan'ın Attika'ya tanıtımı konusunda ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Borgeaud 1988, 158 vdd.

³⁵ Roscher 1897–1909, 1381; Herbig 1949, 41; Brommer 1956, 951; Sichtermann 1963, 920; Tuchelt 1970, 223; Farnell 1977, 432; Larson 1995, 349; Boardman 1997, 923; Robert 2008, 539.

kültünün yayılım alanlarının belirlenmesinde kanıt olarak kullanıldığını görüyoruz. Gerçekten de Pan betimleri açısından büyük bir çeşitlilik söz konusudur. Ancak sikkeleri üzerinde Pan tasviri bulunan her kentte ya da örneğin Pan heykeli, kabartması ele geçen her yerde tanrının kültünün bulunduğu hükmedilemez. Antik yazarlarda ve yazıtlarda tanrının *ἱερόν, τέμενος, ἄδυτον, ναός, Πανείον* gibi sözcüklerle ifade edilen tapınak ya da kutsal alanlarını, ayrıca *βωμός, οἴκημα* gibi kültüyle ilgili kavramları dikkate aldığımızda Pan kültünün yayıldığı yerlerin genel olarak, Akhaia, Lakonia, Elis ve Argolis gibi, Peloponnesos'un Arkadia'ya komşu bölgeleri, Attika, Boiotia, Phokis, Makedonya'nın bütününe içerecek şekilde Kuzey Hellas, tüm Trakya, Kos, Rodos, Thera gibi Ege adaları, İon Denizi adaları, Anadolu, Güney ve Batı İtalya, Sicilya, hatta Filistin, Kuzey Afrika (Kyrenaika, Mısır) gibi uzak ülkeler olduğunu görüyoruz.³⁶

Pan kültünün, tanrının ana vatanı Hellas'ta M.Ö. 5. yüzyılın başlarından itibaren büyük bir hızla ve oldukça geniş bir alana, ülkenin neredeyse tümüne yayılmasına karşılık, gene Hellas gibi dağlık karaktere sahip ve aynı şekilde, ekonomik ve sosyal yaşamında hayvancılığın, dolayısıyla çobanlığın önemli bir yer tuttuğu komşu ülke Anadolu'da fazla yaygınlık göstermediği dikkati çekmektedir. Kl. Tuchelt Anadolu'da Pan'ı ve Pan kültünü bir bütün olarak ele alan, bu bakımdan konusunda şimdiye değin yapılmış en geniş kapsamlı çalışma sayılabilecek makalesinde,³⁷ Küçükasya'da Arkadia'lı çoban tanrısının resimsel tasvirlerine, ayrıca özellikle sikkeler üzerindeki betimlerine Roma İmparatorluk Çağı'nın ortalarına kadar ender rastlandığını,³⁸ bu açıdan, bilinen az sayıdaki Pan tasvirinin yerel yaygınlıkları ve kült belgesi olarak geçerli olmaları dolayısıyla önem taşıdığını vurguluyor.³⁹ Tuchelt ayrıca, Pan tasvirlerinin Anadolu'da yayılmasının Hellenistik Çağ öncesinde esasen güneybatı ve kuzeybatı bölgeleriyle, yani Hellas'ın oluşturduğu çekirdek bölgenin çevresiyle sınırlı kaldığı görüşündedir.⁴⁰ Pan kültünün Anadolu'daki geçmişi, nedeni, yayılımıyla ilgili belgelerin ilk bakışta görüldüğünden çok daha ender olduğuna dikkati çeken Tuchelt'e göre, daha eski çağlar hakkında hiçbir bilgi vermeyen Roma İmparatorluk Dönemi sikke darpları bir kenara bırakıldığında günümüze kalanlar oldukça azdır.⁴¹ Gerçekten de Anadolu'daki Pan için en sık rastlanan kaynak türünü sikkeler oluşturmaktadır. Sikkeler üzerinde Pan ile ilgili betimlerin M.Ö. 5. yüzyıl (Phokaia ve Idyma sikkeleri) ve 4. yüzyıldan (Lykia Limyra'daki Dynast Perikles ve Phokaia sikkeleri) itibaren yer almaya başladığını, ancak Roma İmparatorluk Dönemi'ne değin fazla yaygınlık göstermediğini görüyoruz. Buna karşılık, Roma İmparatorluk Dönemi'nde, özellikle M.S. 2. yüzyılda Pan betimli kent sikkelerinin sayısında büyük bir artış gözlemlenmektedir. Bithynia, Ionia, Karia, Kilikia, Lydia, Lykia, Mysia, Pamphylia, Phrygia, Pisidia, Pontos ve Troas bölgelerindeki birçok kent bastıkları sikkeler üzerinde Pan betimlerine yer vermişlerdir.⁴² Ancak, özellikle Roma İmparatorluk Dönemi sikke betimleri açısından görülen bu bolluğa, zenginliğe ve çeşitliliğe karşın bunlar, Tuchelt'in de belirttiği⁴³ gibi, Pan kültü için kesin bir belge, birer kanıt olarak değerlendiril-

³⁶ Roscher 1897–1909, 1381; Sichtermann 1963, 921. Pan kültünün tarihi hakkında bilgi için bkz. Roscher 1897–1909, 1380–1382. Pan kültüyle ilgili bilgi veren antik yazarlar için bkz. Brommer 1956, 992–993. Pan kültünün yayılım alanları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Roscher 1897–1909, 1347–1379; Brommer 1956, 993–1000; Farnell 1977, 464–468. Pan'ın Hellas'taki bazı önemli kült yerleri için ayrıca bkz. Borgeaud 1988.

³⁷ Tuchelt'in söz konusu makalesi Türkçeye de çevrilmiştir: Tuchelt 1999–2000.

³⁸ Krş. Brommer 1956, 990 vd.

³⁹ Tuchelt 1970, 223. Tuchelt'e göre, bu yabancı tanrı Klasik Çağ'da Anadolu'nun Ege kıyı bölgelerinde tanınmıyor değildi; işin tuhaf yanı, Hellen çıkış bölgeleri dışında kalan bu coğrafyada Hellenistik Devir'de özellikle Nymphe'ler sayesinde kabul görmesidir (Tuchelt 1970, 231).

⁴⁰ Tuchelt 1970, 225.

⁴¹ Tuchelt 1970, 228.

⁴² Pan figürlü sikkeler basan Anadolu kentleri ve tanrının sikkeler üzerindeki betimleri için bkz. Roscher 1897–1909, 1368–1370; Brommer 1956, 966–967, 977–978, 986, 990–992, 999; Tuchelt 1970, 233; Boardman 1997, 938–939.

⁴³ Tuchelt 1970, 232.

dirilemez. Bundan dolayı, Teke Tanrı Pan'ın Anadolu'daki kült yerleri hakkındaki bilgilerimiz sadece, Hellenistik ve Roma İmparatorluk çağlarına ilişkin, sayıları çok az olan bazı betimler⁴⁴ ile gene sınırlı sayıdaki yazıta dayanmaktadır.

Anadolu'daki Pan kutsal alanlarının şimdiye değin sadece dolaylı tasvirsel ve yazınsal kaynaklar aracılığıyla tanındığını, Nymphe mağaraları dışında kabartmaların ise Keçi Tanrı'nın kült yerlerinin bir betimini sunduğunu, bunların, ağaç altında bir yer veya sazdan bir kulübe yahut bir mağara olduğunu belirten Tuchelt'e göre, Küçükasya'da bugüne kadar kesin bir şekilde bilinen yalnızca bir Pan tapınağı vardır ki o da Kilikia'da bulunan Korykos Mağarası'dır (*Korykion Antron*). Tuchelt, mağaranın sağladığı Roma İmparatorluk Dönemi kanıtlarına göre Pan'ın burada Hermes ve Nymphe'lerle birlikte onurlandırıldığına dikkat çekmektedir.⁴⁵ Pan'ın kült yerlerinde hemen hemen daima yalnız olarak değil fakat Nymphe'lerle birlikte onurlandırıldığı,⁴⁶ keza Pan kabartmalarında çoğunlukla Nymphe'lerin, Hermes'in ve Akheloos'un⁴⁷ da betimlendiği⁴⁸ göz önünde tutulursa, Korykos Mağarası'nda karşılaştığımız bu durum kültürün genel karakteristiğine uygundur.

Anadolu'da Pan kültürünün varlığından söz edilebilecek bir diğer yer de Ephesos'tur. Ancak bu kültürün Ephesos'ta belirlenmesi, Tuchelt'in de vurguladığı⁴⁹ gibi, daha zordur. Buradan M.Ö. 4. yüzyıla ilişkin bir *terrakotta*⁵⁰ günümüze ulaşmıştır. Ayrıca, Roma Çağı'ndan Pan betimleri bilinmektedir. Bunlar arasında yer alan, İzmir Müzesi'ndeki bir mermer baş,⁵¹ Aleksandria'lı hatip ve roman yazarı Akhilleus Tatios'un (M.Ö. 2. yüzyıl sonları) bir kaydı (8.6)⁵² ile aynı dönemdedir.⁵³ Yazarın bu kaydından öğrendiğimize göre, Ephesos Artemision'u yakınlarında bir *alsos* ve içinde Pan için kutsal sayılan bir *syrinks*'in asılı durduğu bir Pan mağarası vardı.⁵⁴ Hiç kuşku yok ki çok daha önemli bir kanıt, Ephesos'ta bulunmuş Pan tasvirli küçük bir sunaktır.⁵⁵ Pan, bugün Londra'daki British Museum'da korun-

⁴⁴ Bu betimler Pan'ı yalnız olarak ya da Nymphe'ler ve diğer mitolojik figürlerle birlikte gösteren, heykel, büst, kabartma, pişmiş toprak heykel, keramik, maske gibi arkeolojik eserlerdir. Makalesinde eserlerin bir listesini sunan (s. 233–236) ve kültürel açıdan değerlendiren Tuchelt, 19–23 no.lu adak kabartmalarıyla Hellenistik Çağ'dan itibaren daha sağlam bir temele kavuşulduğunu ve bunlardan 19 ile 20 no.lu kabartmaların Pan kültürünün Hellen köken bölgesinde kabulünü kanıtladığını; Roma İmparatorluk Çağı'na ilişkin 16, 17 ve 18 no.lu eserlerin (bunlardan 17 no.lu eser Ephesos'ta ele geçmiştir; diğer ikisinin buluntu yerleri belirsizdir) ise söz konusu dönem için kesin kült belgeleri olduğunu belirtmektedir (Tuchelt 1970, 229, 232).

⁴⁵ Tuchelt 1970, 231. Hellas'ın Phokis bölgesinde, Delphoi yakınlarında, Parnassos Dağları'ndaki bir platoda bulunan, Hellen dünyası genelinde ün sahibi Korykos Mağarası (bu mağaradaki Pan kültü hakkında bilgi için bkz. Pasquier 1977; Amandry 1984) gibi Κωρύκιον ἄντρον adını taşıyan ve Pindaros'un tanıklık ettiği, yüz başlı Typhon'un Zeus ile Pan tarafından öldürülüşüne ilişkin Hellen-Mısır efsanesi sayesinde meşhur olan bu önemli kült yeri için bkz. Roscher 1897–1909, 1370 no. 20.

⁴⁶ Tuchelt'e göre, Pan'ın Nymphe'lerle olan bağlantısı bu tanrıya Doğu Hellen'de, kült kurarak onurlandırmanın yolunu açmış olmalıdır (Tuchelt 1970, 229; Brommer 1956, 993).

⁴⁷ Bir ırmak tanrısı olup Hellas'taki Pindos Dağları'ndan doğan ve Akarnania ile Aitolia bölgeleri arasında sınır oluşturarak Patras (antik Patrai) Körfezi ağzında, Ekhnades Adaları karşısında Ion Denizi'ne dökülen, ülkenin en büyük (uzun), en ünlü, rivayete göre de en eski akarsuyu olan Akhelōos'un (bugünkü Aspro Potamo) personifikasyonudur. Hellas genelinde en eski çağlardan beri büyük bir tanrısal güç sayılan ve dualarla, adaklarla yardım dileğinde bulunan Akhelōos bir boğa gibi boynuzluydu ve kendisini çeşitli şekillere sokma yetisine sahipti. Deianeira için Herakles ile güreş tutmuş ama yenilgiye uğramıştır (Schmitz 2007a, 8 vd.).

⁴⁸ Brommer 1956, 993.

⁴⁹ Tuchelt 1970, 230.

⁵⁰ Bkz. Brommer 1956, 999; Tuchelt 1970, 230, 233 no. 6.

⁵¹ Bkz. Brommer 1956, 999; Tuchelt 1970, 230, 234 no. 13.

⁵² Brommer 1956, 999. Söz konusu kayıt için bkz. Farnell 1977, 468 n. 184.

⁵³ Tuchelt 1970, 230.

⁵⁴ Roscher 1897–1909, 1369 no. 9.

⁵⁵ Brommer 1956, 999.

makta olan, dört yüzlü, kabartmalı bu sunak⁵⁶ üzerinde çok değişik bir biçimde, silahlı bir savaşçı (Πάν στρατιώτης) olarak betimlenmiştir.⁵⁷ En azından, Pan'ın bu ilginç ve ünük betimi Ephesos'ta bir Pan kültünün varlığını kesinleştirmektedir.

Ephesos (Selçuk) ile Smyrna (İzmir) arasındaki İonia kıyılarında M.Ö. 2. yüzyılın sonlarına tarihlenen bir kabartma tasvir ele geçmiştir. Önceleri Saboureff Koleksiyonu'nda, daha sonra ise Leningrad'da bulunan eser bugün kayıp durumdadır.⁵⁸ Söz konusu eser Küçükasya'da Meter'in (Tanrılar Anası/Ana Tanrıça) Pan ile kült birlikteliğini gösteren belki de tek örnektir.⁵⁹

Anadolu'da Pan kültüne ev sahipliği yaptığı kesin olarak bilinen yerlerden biri de bir Karia kenti olan Knidos'tur (Tekir). Ch. T. Newton'ın kentin nekropolünde keşfettiği bir yazıttan⁶⁰ öğrendiğimize göre Heros Antigonos'un *temenos*'unda Pan'ın flüt çalar pozdaki bir tasviri vardı. Roscher, söz konusu Pan betiminin Makedonya Kralı Antigonos II Gonatas'ın (M.Ö. yak. 320–239) *heroon*'unda bir *thymelē* (kurban sunağı), bir *stadion*, bir *palaistra*, hamamlar ve bir Hermes heykeli ile birlikte yer aldığını belirtmektedir.⁶¹ Pan tasvirinin, tanrının Antigonos'a Keltlere karşı Trakya Khersonesos'undaki (Gelibolu Yarımadası) Lysimakheia (Bolayır) kenti yakınlarında yaptığı savaşta (M.Ö. 277 civarı) verdiği destekten dolayı bu olayın anısına dikilmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁶² Diğer bir deyişle, Kral Antigonos Pan'ı kendi *temenos*'u içinde bir kült kurarak onurlandırmış olmalıdır.⁶³

Phrygia kentlerinden Apollonia'da (Uluborlu) ele geçen ve M.S. 14–19 yılları arasına tarihlenen bir yazıtta⁶⁴ Pan'ın *ἱερόν*'undan söz edilmektedir. Bu belge kentte bir Pan kültü ve tapınağının olduğunu hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde gösteriyor.

Gene Phrygia bölgesinden (buluntu yeri belirsiz), hâlen Denizli'deki Pamukkale Arkeoloji Müzesi'nde korunmakta olan, M.S. yak. 200 yıllarına ilişkin bir mermer stel üzerinde Panoskopiatai köyü halkının Diogenes adlı bir şahsın anısına ithaf ettiği bir *epitaphion* yer almaktadır. İlgili yayında,⁶⁵ Panoskopiatai köyünün adını "dağların tepesinden gözetleyen/koruyan Pan"dan almış olabileceği belirtilmektedir ki bu bilgiye dayanarak, burada Pan'ın yerel bir *epitheton*'uyla karşı karşıya olduğumuzu, Phrygia'nın bir yöresinde çobanların tanrısı Pan'ın bu sıfatla tapınım gördüğünü kabul edebiliriz. Pan'ın Phrygia'da sadece iki yerde kültünün bulunduğu, bunlardan birinin de kesin olmadığı göz önünde tutulduğunda, çiftçiliğin, çobanlığın ve kır yaşantısının yaygınlığıyla dikkati çeken bu bölgede bile tutunamayışı bölgenin dış etkilere fazla açık olmayan (izole) coğrafi yapısı ve buradaki, Zeus Ampelites, Zeus Bronton gibi, çok eski ve köklü bir geleneği temsil eden çiftçi tanrılarının varlığı (baskısı) ile açıklanabilir.

Mysia bölgesi kentlerinden, bir Miletos kolonisi olan Kyzikos'ta (Belkıs) bir yazıt sayesinde Πάν ἄγριος belgelenmiştir.⁶⁶ Kyzikos'ta ayrıca bir de Pan kabartması ele geçmiş olup M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen bu

⁵⁶ Roscher'in sunağın tarihi olarak Geç Roma Çağı'nı vermesine (Roscher 1897–1909, 1369 no. 9) karşılık; Tuchelt bu önemli kabartmadan Erken İmparatorluk Dönemi eseri olarak söz etmektedir (Tuchelt 1970, 230).

⁵⁷ Roscher 1897–1909, 1369 no. 9; Tuchelt 1970, 230, 234 no. 17. M.Ö. 4. yüzyılda yaşamış ve askerî konulardaki yazıları dolayısıyla "taktikos" lakabını almış olan, Arkadia Stymphalos'lu Aineias'tan (27) öğrendiğimize göre, Pan savaşlarda gürlüğü yayar, korku ve paniğe (πάνεια, πανικόν) yol açarak sonucu etkilemiş (Tuchelt 1970, 230; ayrıca bkz. Brommer 1956, 969).

⁵⁸ Naumann 1983, 371 no. 641.

⁵⁹ Soykal Alanyalı 2011, 150. Soykal Alanyalı aynı yerde Pan'ın Meter ile ilişkisine Hellas'tan örnekler vermektedir. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Brommer 1956, 1003.

⁶⁰ EpGr. 781, 10.

⁶¹ Roscher 1897–1909, 1369 no. 12.

⁶² Roscher 1897–1909, 1369 no. 12; Tuchelt 1970, 230.

⁶³ Kral Antigonos II Gonatas Pan onuruna Delos Adası'nda bir de şenlik vakfetmişti (Tuchelt 1970, 230).

⁶⁴ MAMA 4 143.

⁶⁵ SEG 54 1362; ayrıca bkz. SEG 54 1285.

⁶⁶ Roscher 1897–1909, 1368 no. 4.

eser bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde korunmaktadır.⁶⁷ Gerek Pan Agrios'un saptanması gerekse söz konusu kabartma Mysia'nın hiç kuşku yok ki en büyük ve en zengin kenti olan Kyzikos'ta Pan'ın "Agrios" *epitheton*'uyla saygı gördüğünü ve bir külte sahip olduğunu düşündürmektedir.

Anadolu'da Pan'ın bir kült yeri de Pergamon'da (Bergama) bulunuyordu. Mysia'nın Teuthrania yöresindeki, Pergamon (Attalos'lar) Krallığı'nın merkezi ve *provincia Asia*'nın kuruluş döneminde eyaletin başkenti olan bu büyük ve ünlü kentte ele geçen, en erken M.S. 2. yüzyılın ikinci yarısına ait bir onur yazıtı⁶⁸ burada Pan'a tapanların (Πανιασταί) bir kült cemiyetinin/loncasının varlığından haberdar olmamızı sağlamaktadır.⁶⁹ Bir başka yazıt da Paniast'ların Pergamon'daki bu cemiyetini veya loncasını belgelemektedir.⁷⁰ Söz konusu cemiyetin ya da loncanın kuruluşunun Pergamon Krallığı Dönemi'ne kadar uzandığı ve krallardan biri tarafından korunduğu söylenmektedir. Paniast'larla ilgili olarak, Προστάτης unvanlı bir yöneticisinin (başkanının) dışında fazla bir bilgiye sahip değiliz.⁷¹ Pergamon'daki tanrı kültleri ve tapınakları üzerine kaleme aldığı kitabında Pan'a tanıklık eden diğer çok az belgenin Paniast'ların onur yazıtı gibi, kültle doğrudan hiçbir ilişkiyi göstermediğini belirten E. Ohlmutz, Pan'ın Pergamon'da resmî bir kült yerine mi sahip olduğunun yoksa tanrının onurlandırılmasının sadece Paniast'ların özel çevresinde mi gerçekleştiğinin bilinmediğini de eklemektedir.⁷² Her ne olursa olsun, Pan'ın Batı Anadolu'nun bu görkemli ve parlak kültür kentinde bir kültü ve tapınanları vardı.

Karia kentlerinden Tralleis'te (Aydın) bulunmuş kabartmalı bir taş üzerindeki yazıt,⁷³ adını bilmediğimiz fakat hastalıktan iyileştiği anlaşılan bir şahsın gördüğü rüya gereğince Pan için yaptığı adağı belgelemektedir. Nymphe'lerden de söz edilen, M.Ö. 2. veya 1. yüzyıla ilişkin yazıt Tralleis'te bir Pan kültünün olabileceğini gösteriyor.

İonia bölgesinden, kökeni belli olmayan fakat bugün Didyma Apollon Tapınağı'nın yakınlarındaki bir bahçede duran, yerli kireç taşından bir altlık üzerinde bir adak epigramı⁷⁴ yer almakta olup 2. ve 3. satırlarında [E]ὐαστήρι θεῷ χιμαρήποδι ibaresini, ayrıca 5. satırında bir ἄλσοσ' tan, yani koruluktan söz edildiğini görüyoruz. Yazıtın *apparatus criticus*'unda Εὐαστήρ'in daha çok Dionysos için kullanılan bir *epitheton* olduğu düşünülmekte, χιμαρήπους'un da "teke ayaklı" anlamına geldiği belirtilmekte ve *editor princeps*'in, χιμαρήπους *epitheton*'unu kesinlikle Tanrı Pan ile özdeşleştirdiğine dikkat çekilmektedir. M.S. 2. veya 3. yüzyıla tarihlenen söz konusu ilginç epigram da çok kesin olmamakla birlikte, Didyma (Didim) çevresinde Pan'ın "Khimarēpous" *epitheton*'uyla tapınım görmüş olabileceğini düşündürüyor.

Termessos'un da içinde yer aldığı Pisidia bölgesinde bugüne değin bir Pan kültü kesin olarak saptanmamıştır. N. Karayaka Pisidia tanrıları üzerine yayımladığı, doktora tezine dayanan kitabında, Çoban Tanrı Pan'ın M.S. 2. yüzyıldan itibaren bölgede görüldüğünü belirtmekte ve bazı kent sikkeleri üzerindeki Pan betimlerini, ayrıca üç heykeltraşlık buluntusunu Pisidia'ya geç girmiş bir çoban tanrı kültü için kanıt olarak kabul etmektedir.⁷⁵ Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi, salt sikkelere ve birkaç arkeolojik buluntuya dayanarak bir kültün varlığı iddia edilemez. Pappa (Tiberia/Tiberiopolis) sikkeleri

⁶⁷ Brommer 1956, 999. Brommer'den öğrendiğimize göre, eser bir onurlandırma kararnamesidir; bilgi için bkz. Brommer 1956, 981 no. 34.

⁶⁸ MDAI(A) 1910 no. 64 (non vidimus).

⁶⁹ Ohlmutz 1940, 267.

⁷⁰ IGRom. 4. 1680, şuradan: LSJ, 1298, s.v. Πανιασταί.

⁷¹ Ohlmutz 1940, 267.

⁷² Ohlmutz 1940, 267 vd. Ohlmutz ayrıca, A. Conze'ye dayanarak, Pergamon kentinin üzerinde kurulduğu tepenin doğusundaki bir Pan mağarasından söz etmekle birlikte bunun varlığının çok şüpheli olduğunu da vurgulamaktadır (Ohlmutz 1940, 268 n. 31).

⁷³ SEG 54 1174; ayrıca bkz. Dinç – Meyer 2004, 300–305 (non vidimus).

⁷⁴ SEG 56 1217; SEG 58 1301. Ayrıca *editio princeps* için bkz. Günther 2006, 105–110.

⁷⁵ Karayaka 2007, 169.

üzerindeki Πάν ἀποσκοπῶν⁷⁶ betimi belki, bu Pisidia kentinde Pan'ın ἀποσκοπῶν (uzaktan gözetleyen, inceleyen) *epitheton*'uyla tapınım gördüğünün bir işareti olarak değerlendirilebilirse de bu da kesin bir saptama değildir; başka kanıtlarla desteklenmesi gerekir.

Termessos'un yakın çevresindeki Pamphylia bölgesinde de şimdiye kadar Pan kültü için kesin kanıt oluşturacak bir buluntuya rastlanmamıştır. Bölge kentlerinden Sillyon'un (Yanköyhisarı) sikkeleri üzerinde Pappa sikke tipine benzer şekilde Πάν ἀποσκοπεύων betimi yer almaktadır⁷⁷ ki kesin olmamakla birlikte bu da Πάν ἀποσκοπεύων kültü için bir belirti sayılabilir. Ancak bu hususta kesin bir hüküm verebilmek için başka kanıtlara gereksinim vardır.

Keza genel coğrafi-topoğrafik yapısı bakımından dağlık ve ormanlık bir bölge olması, dolayısıyla Pan tapınımı ve kültü açısından son derece elverişli koşullar sunmasına karşın komşu bölge Lykia'da bugüne değin sadece bir yerde, Lydai'da (Kapıdağ Yarımadası/Kurdoğlu Burnu) Pan kültü için kesin kanıt sayılabilecek bir belge ele geçmiştir. Bu, M.S. 1. veya 2. yüzyıla tarihlenen bir onur-adak yazıtıdır.⁷⁸ Kireç taşından bir heykel altlığı üzerinde yer alan yazıt, Pan ile birlikte Apollon, Zeus, Theoi Agroteroi⁷⁹ ve Dioskur'lar rahipliği yapmış bir şahsın onurlandırılmasına ilişkindir. Bu şahıs, Apollōnidēs oğlu Arymaksalı⁸⁰ Leontomenēs'tir.⁸¹ Roma İmparatorluk Çağı Lykia tanrı kültleri konusunda çok geniş kapsamlı bir çalışmanın sahibi olan P. Frei, Pan kültürünün – Lykia genelinde – sadece Lydai için kanıtlandığını fakat tanrının burada ortaya çıkmasıyla ilgili ayrıntılı kanıt gösterilemediğini belirtmektedir. Frei'a göre, sikke betimlerinden kült için anlam çıkarılıp çıkarılamayacağı sorunu açık kalmalıdır.⁸²

Son olarak, Anadolu dışından fakat çok yakın bir coğrafyadan, Doğu Trakya/Türkiye Trakyası'ndan bir buluntuya değinmek istiyoruz. Enez (antik Ainos) Kalesi'nin güneyinde, "Agia Triada" yeraltı şapelinin giriş kısmının batısında, bir niş içinde, Pan ile birlikte dans eden iki Nymphe'nin betimlendiği mermer bir kabartmaya rastlanmıştır. Enez Kazısı Başkanı A. Erzen 1992 yılı kazı raporunda, şimdi Edirne Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bu kabartmadan dolayı, söz konusu mezar şapelinin Pan Mağarası olarak bilindiğini belirtmektedir.⁸³ Bu buluntu Ainos'ta bir Pan kültürünün varlığının kesin kanıtı olarak kabul edilemese de böyle bir olasılığın daima göz önünde tutulmasını gerektiriyor.

Görüldüğü gibi, Anadolu'da Pan kültürünün varlığı şimdiye kadar sadece ve sadece altı yerde (Korykos Mağarası, Ephesos, Pergamon, Knidos, Apollonia ve Lydai) kesinlik kazanmış olup anlamlandırılacak bir dağılım göstermemektedir. Oysa Termessos'ta Pan kültürünün hiçbir kuşku duyulmayacak şekilde belgelenmesi, üstelik ortada âdeta yüzyıllara meydan okuyarak günümüze değin ayakta kalabilmiş bir kült yapısının bulunması çok özel bir durum olup kenti bu bakımdan ayrıcalıklı bir konuma getirmektedir. Epikhorik şahıs adları, Pergamon tipi anıtsal şehircilik, mezar tipolojisi ve ölü defin gelenekleri, *agon*'lar, Hellenizasyon, Romanizasyon gibi çeşitli konularda önemli bir bilgi kaynağı olan Termessos, Pan ve Pan kültü araştırmalarına farklı bir boyut kazandıracağını düşündüğümüz Pan "Temenosu" ile de dikkat çekiyor. Öte yandan, Hierōn ve Selmamoas adlarının kentte ilk kez belgelenmesinin yanı

⁷⁶ Roscher 1897–1909, 1370 no. 19; krş. HN, 709: Pan ayakta duruyor, ἀποσκοπεύων; Imhoof – Blumer 1883, 468 no. 55: ἀποσκοπεῖν hareketi yapan Pan.

⁷⁷ Roscher 1897–1909, 1370 no. 18. Ayrıca bkz. Hill 1897, LXXXVI.

⁷⁸ TAM 2.1 130; Frei 1990, 1820, 1829.

⁷⁹ Gene Lydai'da bulunan, Roma İmparatorluk Çağı'na ait diğer bir yazıt da Apollon ve Zeus ile Theoi Agreis'in rahipliğini yapan bir şahıs belgelemektedir (TAM 2.1 148; Frei 1990, 1829).

⁸⁰ Arymaksalı, Lydai kentine (*polis*'ine) bağlı bir *demos*'tur (Hellenkemper – Hild 2004, 459 vd., s.v. Arymaksalı; 693, s.v. Lydai; Şahin 2014, 134 vd.).

⁸¹ Diğer tanrı/tanrıça kültlerinin rahip/rahibelerinin adlarına sık rastlanmasına karşılık, Hellen dünyası genelinde çok az sayıda Pan rahibinin adı günümüze ulaşmıştır ki Arymaksalı Leontomenēs bunlardan biri olma özelliğini taşımaktadır.

⁸² Frei 1990, 1821.

⁸³ Erzen 1993, 460.

sıra söz konusu *temenos*'un belgelenmesine de vesile olan Pan yazıtı Termessos yazıtları repertuvarına özel bir yer işgal ederek katılıyor. İleride kült yapısı ile çevresinde yapılacak geniş çaplı yüzey araştırmalarının ve arkeolojik kazıların kutsal alanı, dolayısıyla Pan tapınımasının önemli merkezlerinden biri olabilecek Termessos'taki, şimdilik hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığımız Pan kültünü (kült personeli, törenler, şenlikler⁸⁴ vs.) tanımamızı sağlayabilecek veriler sağlayacağı inancındayız.

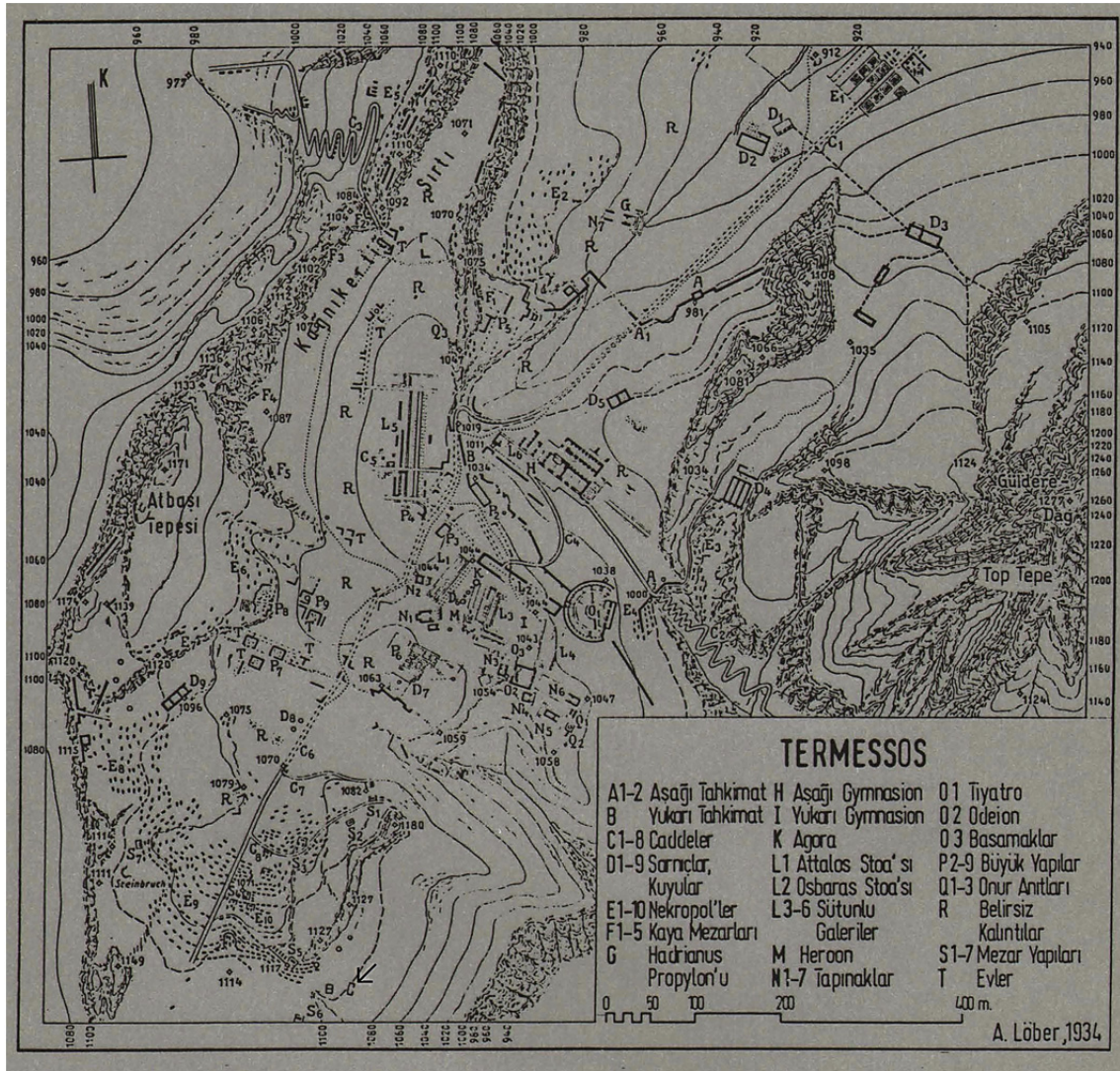
Kaynakça

- Adams 2007 C. Adams, Travel and the Perception of Space in the Eastern Desert of Egypt, şurada: M. Rahtmann (ed.), Wahrnehmung und Erfassung geographischer Räume in der Antike, Mainz am Rhein 2007, 211–220.
- Amandry 1984 P. Amandry, Le culte de Pan et des Nymphs à l'Antre Corycien, BCH Suppl. 9: L'Antre Corycien II, 1984, 395–426.
- Bailly 1950 A. Bailly, Dictionnaire Grec-Français, Edition revue par L. Séchan – P. Chantraine, Paris 1950.
- Boardman 1997 J. Boardman, Pan, LIMC VIII/1, 1997, 923–941.
- Borgeaud 1988 Ph. Borgeaud, The Cult of Pan in Ancient Greece, (Fransızcadan çev. K. Atlass – J. Redfield), Chicagö – Londra 1988.
- Boyana 2005 H. Boyana, Arkadia Kökenli Keçi Tanrı Pan/Aus Arkadia Gestammter Bocksgott Pan, Tarih Araştırmaları Dergisi XXIV, 37, 2005, 165–193.
- Brommer 1956 F. Brommer, Pan, RE Suppl. VIII, 1956, 949–1008.
- Bunbury 2006 E. H. Bunbury, Achelous (Αχελώος), şurada: W. Smith (ed.), A Dictionary of Greek and Roman Geography I, Londra – New York 2006, 18–19.
- Burkert 1998 W. Burkert, Greek Religion, (Almancadan çev. J. Raffan), Cambridge (MA) 1998.
- Çevik – İplikçioğlu 2003 N. Çevik – B. İplikçioğlu, Epigraphische Mitteilungen aus Antalya X: Neues zu den Felsostotheken in Trebenna, EA 35, 2003, 147–156.
- Deacy 2010 S. Deacy, “Famous Athens, Divine Polis”: The Religious System at Athens, şurada: D. Ogden (ed.), A Companion to Greek Religion, Malden (MA) - Oxford 2010, 221–235 (Blackwell Companions to the Ancient World).
- Dinç – Meyer 2004 R. Dinç – G. Meyer, Mélanges de cultures et de populations à Tralles d'après deux nouvelles inscriptions, Mediterraneo Antico 7,1, 2004, 287–315.
- Erzen 1993 A. Erzen, 1992 Yılı Enez Kazısı, XV. KST II, Ankara 1993, 455–474.
- Farnell 1977 L. R. Farnell, The Cults of the Greek States V, New Roschelle (NY) 1977.
- Frei 1990 P. Frei, Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit, şurada: ANRW II. 18.3, Berlin - New York 1990, 1729–1864.
- Günther 2006 W. Günther, Pan »im Hain des Phoibos« – Zu einem Inschriftenneufund aus Didyma, şurada: R. Biering et al. (edd.), Maiandros. Festschrift für Volkmar von Graeve, Münih 2006, 105–110.
- Heberdey 1923 R. Heberdey, Gymnische und andere Agone in Termessus Pisidiae, şurada: W. H. Buckler – W. M. Calder (edd.), Anatolian Studies, presented to Sir William Mitchell Ramsay, Londra – New York 1923, 195–206.
- Heberdey 1929 R. Heberdey, Termessische Studien, Viyana - Leipzig 1929 (Akademie der

⁸⁴ Örneğin, kentte Pan onuruna Atina'daki gibi meşale koşusu (λαμπαδρομία) yarışmalarının yapılıp yapılmadığını bilmiyoruz. Aslında daha önce ele geçen üç yazıt Termessos'ta λαμπάς diye adlandırılan bir tür meşale koşusu yarışmalarının düzenlendiğine tanıklık etmektedir. Ancak bunlardan TAM 3.1 208'in belgelediği yarışma bir okul *agon*'udur (Heberdey 1929, 40; Heberdey 1934, 767). Diğer iki yazıt (TAM 3.1 166 = Lanckoroński et al. 1892, 209 no. 103; TAM 3.1 195 = Lanckoroński et al. 1892, 199 no. 31) sayesinde belgelenen yarışmalar ise giderleri özel kaynaklardan karşılanan (vakfedilen) genel (kamuya açık/resmî) *agon*'lar grubuna girmektedir (Heberdey 1923, 198 no. 1; Heberdey 1929, 53 no. 1; Heberdey 1934, 770 no. 1). Bu son iki *agon*'un Pan kültüyle bir ilişkisinin olup olmadığı konusunda şimdilik bir şey söylemek mümkün değildir.

- Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften 69, 3).
- Heberdey 1934 R. Heberdey, Termessos, RE 5 A/1, 1934, 732–775.
- Hellenkemper – Hild 2004 H. Hellenkemper – F. Hild, TIB 8: Lykien und Pamphylien 2, Viyana 2004 (Denkschriften ÖAW, phil.-hist. Klasse 320).
- Herbig 1949 R. Herbig, Pan. Der griechische Bocksgott. Versuch einer Monographie, Frankfurt am Main 1949.
- Hill 1897 G. F. Hill, BMC, Gr, Lycia, Pamphylia, and Pisidia, Londra 1897.
- Holzhausen 2000 J. Holzhausen, Pan (Πάν), DNP 9, 2000, 221–223.
- Hübinger 1992 U. Hübinger, On Pan's Iconography and the Cult in the Sanctuary of Pan on the Slopes of Mount Lykaion, şurada: R. Hägg (ed.), The Iconography of Greek Cult in the Archaic and Classical Periods. Proceedings of the First International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens and the European Cultural Centre of Delphi, 16–18 November 1990, Delphi, Atina - Liège 1992, 189–212 (Centre d'Étude de la Religion Grecque Antique, Kernos Supplément 1).
- Imhoof-Blumer 1883 Fr. Imhoof-Blumer, Monnaies grecques, Paris – Leipzig 1883.
- İplikçiöğlü 2004 B. İplikçiöğlü, Batı Pamphylia ve Doğu Lykia'da Epigrafya Araştırmaları 2002, AST 21,1, 2003 (2004), 75–78.
- İplikçiöğlü 2006 B. İplikçiöğlü, ΘΕΟΙ ΔΙΚΑΙΟΙ. Die „Gerechten Götter“ in zwei neuen Inschriften aus Termessos, AAWW 141, 2006, 5–16 (Veröffentlichungen der Kleinasiatischen Kommission Nr. 20).
- Jost 2010 M. Jost, The Religious System in Arcadia, şurada: D. Ogden (ed.), A Companion to Greek Religion, Malden (MA) - Oxford 2010, 264–279 (Blackwell Companions to the Ancient World).
- Karayaka 2007 N. Karayaka, Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları, İstanbul 2007.
- Kürkçü 2011 M. Kürkçü, Termessos'taki Su Yapıları Araştırması 2010/Research on the Hydraulic Developments of Termessos in 2010, ANMED 9, 2011, 244–251.
- Kürkçü 2012 M. Kürkçü, Termessos'taki Su Yapıları Araştırmaları 2011/Surveys on the Water Structures at Termessos in 2011, ANMED 10, 2012, 209–214.
- Lanckoroński et al. 1892 K. Lanckoroński – G. Niemann – E. Petersen, Städte Pamphyliens und Pisidiens II: Pisidien, Prag – Viyana – Leipzig 1892.
- Larson 1995 J. Larson, The Corycian Nymphs and the Bee Maidens of the Homeric Hymn to Hermes, GRBS 36, 1995, 341–357.
- Larson 2007 J. Larson, Ancient Greek Cults. A guide, New York – Abingdon 2007.
- Latte 1934 K. Latte, Τέμενος, RE 2. Seri, 5, 1934, 435–437.
- Lupu 2005 E. Lupu, Greek Sacred Law. A Collection of New Documents (NGSL), Leiden - Boston 2005 (Religions in the Graeco-Roman World 152).
- Malkin 1987 I. Malkin, Religion and Colonization in Ancient Greece, Leiden 1987 (Studies in Greek and Roman Religion 3).
- Mendel 1912 G. Mendel, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines I, İstanbul 1912 (Musées Impériaux Ottomans).
- Naumann 1983 F. Naumann, Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst, Tübingen 1983.
- Nilsson 1986 M. P. Nilsson, Cults, Myths, Oracles, and Politics in Ancient Greece, Göteborg 1986.
- Ohlemutz 1940 E. Ohlemutz, Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon, Würzburg - Aumühle 1940.
- Pape – Benseler 1884 W. Pape – G. E. Benseler, Wörterbuch der griechischen Eigennamen I–II, Braunschweig 1884³.

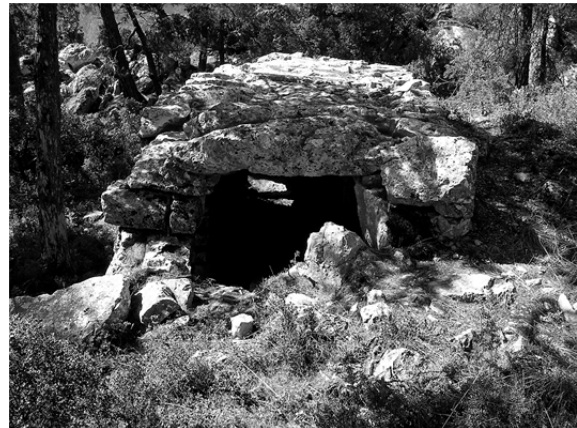
- Pasquier 1977 A. Pasquier, Pan et les Nymphs à l'Antre Corycien, BCH Suppl. 4: Études Delphiques, 1977, 365–387.
- Passow 1993 F. Passow, Handwörterbuch der griechischen Sprache, Darmstadt 1993.
- Perdrizet 1904 P. Perdrizet, RA I, 1904, 234–244.
- Pötscher 1979 W. Pötscher, Pan (Πάν), KLP 4, 1979, 444–447.
- Ramsay 1895 W. M. Ramsay, The Cities and Bishoprics of Phrygia, Being an Essay of the Local History of Phrygia from the Earliest Times to the Turkish Conquest I, I: The Lycos Valley and South-Western Phrygia, Oxford 1895.
- Robert 1935 L. Robert, Notes d'épigraphie hellénistique, BCH 59, 1935, 421–437.
- Robert 1962 L. Robert, Villes d'Asie Mineure. Études de Géographie ancienne, Paris 1962².
- Robert 1963 L. Robert, Noms indigènes dans l'Asie-Mineure gréco-romaine 1, Paris 1963.
- Robert 2008 J. Robert, Pan (Πάν, lat. Pan), DNP Suppl. 5, 2008, 539–544.
- Roscher 1897–1909 W. H. Roscher, Pan, Roscher III/1, Leipzig 1897–1909, 1347–1406.
- Sayce 1914 A. H. Sayce, CR 28, 6, 1914, 196–197.
- Schmitz 2007a L. Schmitz, Achelous (Ἀχελῷος), şurada: W. Smith (ed.), A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology I, Londra - New York 2007, 8–9.
- Schmitz 2007b L. Schmitz, Pan (Πάν), şurada: W. Smith (ed.), A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology III, Londra - New York 2007, 106–107.
- Sichtermann 1963 H. Sichtermann, Pan (Πάν), EAA 5, 1963, 920–922.
- Simon 1983 E. Simon, Festivals of Attica. An Archaeological Commentary, Madison (WI) 1983.
- Sinn 2005 U. Sinn, Spelaion, şurada: Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum IV, Los Angeles (CA) 2005, 75–78.
- Smith – Ramsay 1887 A. H. Smith – W. M. Ramsay, Notes on a Tour in Asia Minor, JHS 8, 1887, 216–267.
- Soykal Alanyalı 2011 F. Soykal Alanyalı, Ana Tanrıça Kültünde Çobanlar ve Çoban Tanrıları, şurada: E. Gürsoy Naskali (ed.), Çoban Kitabı, İstanbul 2011, 145–158.
- Sterrett 1888a J. R. S. Sterrett, An Epigraphical Journey in Asia Minor during the summer of 1884, Boston 1888 (Papers of The American School of Classical Studies at Athens II, 1883–1884).
- Sterrett 1888b J. R. S. Sterrett, The Wolfe Expedition to Asia Minor, Boston 1888 (Papers of The American School of Classical Studies at Athens III, 1884–1885).
- Sundwall 1950 J. Sundwall, Kleinasiatische Nachträge, Helsinki 1950 (Studia orientalia edit Societas orientalis Fennica XVI: 1).
- Şahin 2014 S. Şahin, Stadiasmus Patarensis. Itinera Romana Provinciae Lyciae/Likya Eyaleti Roma Yolları, İstanbul 2014 (Gephyra Monografi Dizisi).
- Tuchelt 1970 Kl. Tuchelt, Pan und Pankult in Kleinasien, MDAI (Ist) 19/20, 1969/1970, 223–236, Lev. 42–44.
- Tuchelt 1999–2000 Kl. Tuchelt, Pan ve Anadolu'da Pan Kültü, (Almancadan çev. H. Boyana), Tarih Araştırmaları Dergisi 31, 1999–2000, 147–166.
- Ustinova 2009 Y. Ustinova, Caves and the Ancient Greek Mind. Descending Underground in the Search for Ultimate Truth, Oxford 2009.
- Wernicke 1897–1909 K. Wernicke, Pan, Roscher III/1, Leipzig 1897–1909, 1406–1481.
- Zgusta 1964 L. Zgusta, Kleinasiatische Personennamen, Prag 1964.
- Zimmermann 2002 Kl. Zimmermann, Temenos, DNP 12/1, 2002, 105–106.

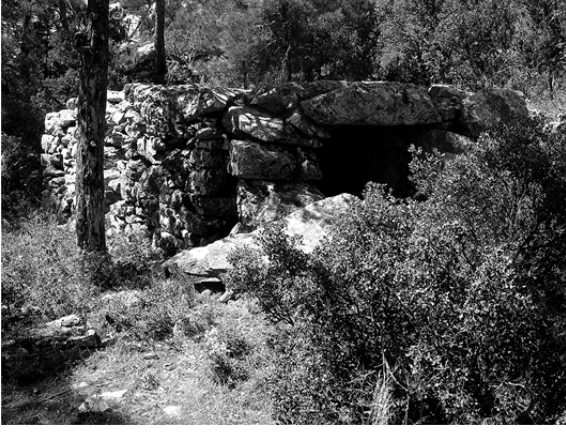
Res. 1: Termessos kent planı. "Pan Temenosu" (kült yapısı), okla işaretli

Res. 2: Kült yapısının uzaktan genel görünümü (güneybatıdan)

Res. 3: Kült yapısının yıkılmış kuzey duvarı

Res. 4: Kült yapısının kuzeydoğudan genel görünümü

Res. 5: Kült yapısının doğu duvarı (cephesi), doğudan

Res. 6: Kült yapısının güney kapısı, doğudan

Res. 7: Kült yapısının güneydoğudan genel görünümü ve güney duvarı

Res. 8: Kült yapısının güneybatıdan genel görünümü ve batı duvarı

Res. 9: Kült yapısının kuzeybatıdan genel görünümü

Res. 10: Kült yapısı çatısının genel görünümü, kuzeyden

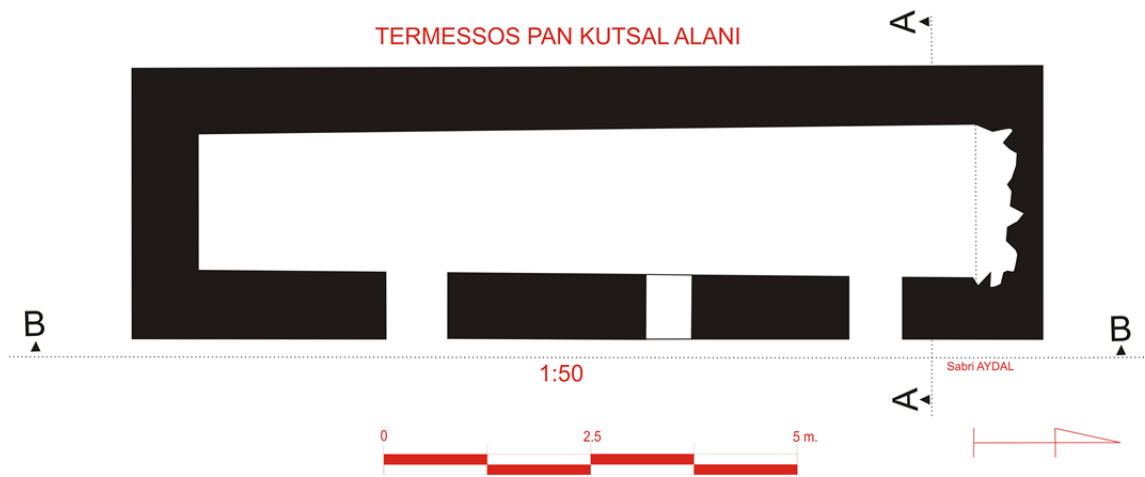
Res. 11: Kült yapısının içerden genel görünümü (kuzeyden güneye)

Res. 12: Kült yapısının içerden genel görünümü (güneyden kuzeye)

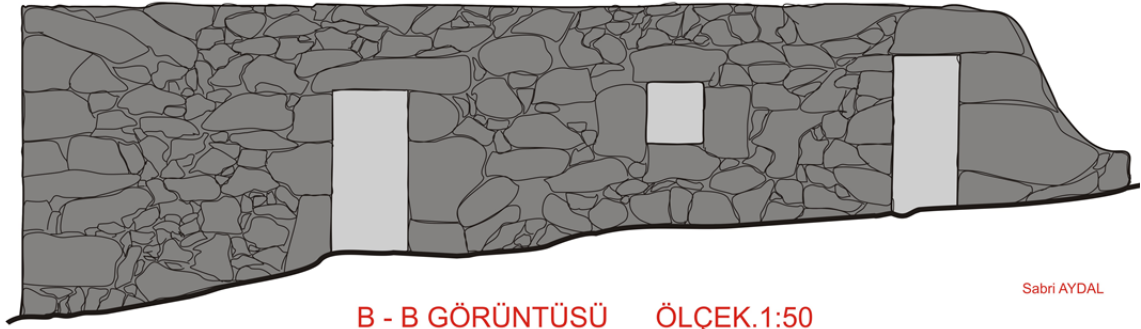

Res. 13: Kült yapısı, içerden ayrıtı: sonradan örülerek iptal edilmiş olan güney penceresi

Res. 14: Kült yapısının planı

TERMESSOS PAN KUTSAL ALANI

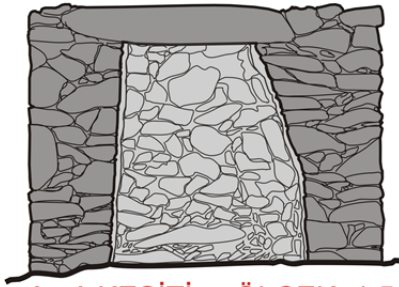
B - B GÖRÜNTÜSÜ ÖLÇEK.1:50

Sabri AYDAL

Res. 15: Kült yapısının kuzey-güney kesiti

TERMESSOS PAN KUTSAL ALANI

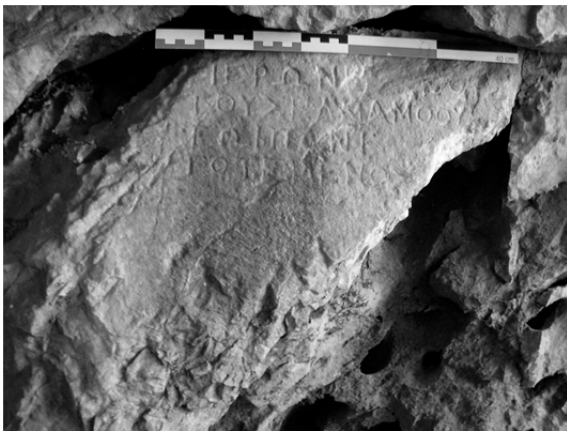
A - A KESİTİ ÖLÇEK. 1:50

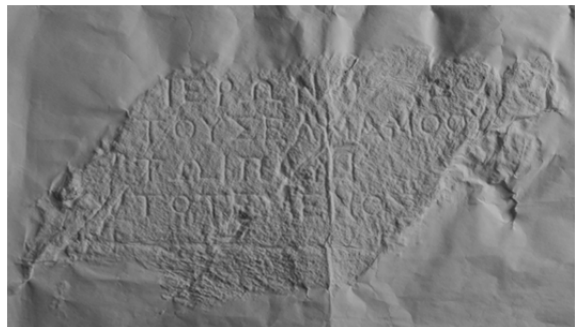
Res. 16: Kült yapısının doğu-batı kesiti

Res. 17: Kült yapısının içindeki yazıtın uzaktan görünümü

Res. 18: Kült yapısının içindeki yazıt

Res. 19: Kült yapısının içindeki yazıtın estampajı